

Egy köznemes lelkiismerete

Önidentifikáció és műfaji variabilitás
Eötvös Károly *A nagy per* című művében*

The Conscience of a Commoner

Self-Identification and Genre Variability
in Károly Eötvös's *A nagy per* [The Great Trial]

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, XIX. Századi Osztály, Budapest
tudományos segédmunkatárs

Nyíregyházi Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyíregyháza
tanársegéd

radnai.daniel@abtk.hu

ORCID 0009 0005 2258 9121

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-25 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Befogadó intézmény: Nyíregyházi Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, pályázati azonosító: KPI/62-1/2025 és KPI/62-2/2025. Ez a tanulmány Eötvös Károlyról szóló doktori disszertációm vonatkozó fejezetének rövidített változata. A tisztaeszlári per szerepéhez az Eötvös Károly-pályaképben lásd még: RADNAI Dániel Szabolcs, *Erkölcsei siker és/vagy anyagi haszon? A tisztaeszlári per jelentősége Eötvös Károly életművének értékelésében*, *Studia Litteraria* 2021/3–4, 170–189; Uő, *Egy köznemes vallomása: Eötvös Károly írói pályaképe*, doktori értekezés, PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, Pécs, 2025, 176–196.

A B S Z T R A K T

Ebben a tanulmányban Eötvös Károly *A nagy per* (1904) című munkáját vizsgálom az előzetes eseménytörténet, a tiszsaeszlári per történeti kontextusainak tisztázásával, a polifón műfajiságot és a mű regényszerű vonásait állítva vizsgálódásaim homlokterébe. Az értelmezési kísérlet arra világít rá, hogy *A nagy per* összetett műfajisággal jellemezhető; narrációs, szövegszervezési eljárásaiban éppúgy fölfedezhetjük a más Eötvös-kötetekre jellemző ismeretközlő jellegű, anekdotikusan előrehaladó elbeszélésmódot, a század utolsó két évtizedében kiformalódó tényfeltáró riport dokumentarista igényét, a bűnügyi irodalom műfaji sémáit, valamint a 19. századi magyar irodalom példázatos hagyományára visszatekintő irányregény jellemző vonásait. Elemzéseim nem csak azt mutatják meg, hogy *A nagy per* az Eötvös-életmű és a századfordulói magyar próza perspektívájában is speciális, határhelyzetben lévő alkotás – ezt a korábbi szakirodalmi hagyomány is hangsúlyozta. Ugyanakkor a regény többféle műfajvariánsának műbéli jelenlétére koncentráló értelmezés némileg ki is tudta nyitni *A nagy per*t az Eötvös-recepció szűköségei közül. Míg a bűnügyi regény formaelveit regisztráló fejezetben Émile Zola regényciklusaiban azonosítom a mű adekvát párhuzamait a tudományos beszédmódok reflektált alkalmazását elemezve, addig az irányregényre jellemző vonásokat tárgyaló fejezetben a kései Mikszáth-regények bonyolult poétikai kódoltsággal felépített társadalmi-történelmi víziójának egységét hangsúlyozom az Eötvös művével való összevetésben.

A B S T R A C T

In this study, we examine Károly Eötvös's work *A nagy per* [The Great Trial, 1904] by clarifying the history of the events that preceded it and the context of the Tiszaeszlár trial, placing the polyphonic genre and the novel-like features of the work at the forefront of our investigations. Our interpretation reveals that, in terms of genre, *A nagy per* can be said to be complex; in its narrative and the features of its textual organization, we can find not only the informative, anecdotally progressive narrative style typical of other Eötvös books, but also the drive to document, to research and record facts that developed in the last two decades of the century, the genre schemata familiar from crime literature, and, in a look back to the parable tradition of 19th-century Hungarian literature, the characteristic features of the political novel. Our analyses not only show that *A nagy per* is a special work from the perspective of both Eötvös's oeuvre and Hungarian prose at the turn of the century, one that straddles boundaries (something that has also been emphasized by the previous literature on the subject), our focus on the presence in the work of the multiple genre variants of the novel form has enabled us to release *A nagy per* from the narrow nature of Eötvös's reception to date and open it up to new readings. While, in the chapter that deals with the formal principles of the crime novel, we identify adequate parallels to Eötvös's novel in Émile Zola's novel cycles by analyzing the reflected application of scientific modes of speech, in the chapter discussing the features characteristic of the political novel we emphasize the unique nature of the socio-historical vision of the late Mikszáth novels and their construction through complex poetic coding in comparison with Eötvös *A nagy per*.

Egy „roppant arányú és titokzatos per”¹ – bevezetés

1882. április 1-jén, virágvasárnap előtti szombaton a Szabolcs vármegyei Tiszaeszláron egy tizennégy éves szolgálólány, Solymosi Eszter délelőtt tíz óra környékén – gazdasszonya, Huri Andrásné kérésére – koromfestéket indult venni az Újfalu déli végéből Kohlmayer József ófalui boltjába. A lány eljutott a boltba, meg is vette a festéket, hazafelé még nővérével is találkozott, de a visszaúton déltájban nyomra veszett – senki sem látta többé, és ma sem tudjuk pontosan, mi történt vele. Eszter eltűnésével egyidőben került sor az eszlári izraelita közösség új metszőjének és előimádkozójának megválasztására; az állásra hárman jelentkeztek (Schwarz Salamon, a tiszalóki metsző, Braun Lipót, a téglási metsző és Buxbaum Ábrahám Tarcalról) – ők már előtte nap, pénteken megérkeztek a faluba Scharf Józsefhez, a zsidó templomszolgálóhoz. Az Eszter eltűnését követő napokban-hetekben az a szóbeszéd terjedt el a faluban – részben Scharf József egy furcsa megjegyzése és kisebbik fia, az ötéves Samu megbízhatatlan története alapján –, hogy a templomszolga behívta Esztert a házukba, majd az idegen zsidókkal együtt a zsinagógába vitték, Scharf megkötözte, Schwarz Salamon elvágta a nyakát, véré pedig egy edénykébe eresztették. A történet ezt követő fejleményei valamivel ismertebbek. Május során a nyíregyházi törvényszéki aljegyző, Bary József vezetésével megindul a rituális (*vallásszertartási* vagy *vallási fanatizmusból* elkövetett) gyilkossággal megvádolt eszlári zsidók kivizsgálása; az ügy május 20-án (a helyi katolikus plébános, Adamovics József révén) bekerül a sajtóba, pár napra rá Ónody Géza függetlenségi párti képviselő és tiszaezlári birtokos jóvoltából a parlamentbe is. A komoly érvekkel ekkor még nehezen alátámasztható, elővizsgálati szakaszban lévő vádnak és a nem túl eredményes nyomozásnak az adott új lendületet, hogy május 21-én éjszaka Recsky András nagyfalusi csendbiztos és Péczely Kálmán írnok jelenlétében a templomszolga tizennégy év körüli nagyobbik fia, az őrizetben lévő Scharf Móric édesapjára és az eszlári zsidókra nézve terhelő vallomást tett Recsky nagyfalusi házában, ez a vallomás lényegében megegyezett az ekkorra már szélesebb körben terjedő szóbeszéddel. Június 18-án utazik Nyíregyházára a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája által felkért védelem későbbi irányítója, Eötvös Károly, ekkor még megfigyelőként, hogy beszéljen a vád koronatanújával, Scharf Móriccal – szinte egyidőben azzal, hogy a tiszai tutajosok egy hullát húznak ki a vízből az Eszlártól 20 kilométerre fekvő tiszadada Csonkafüzesben. A tiszadada hullá és Solymosi Eszter azonosságának (egyébként kétséges) lehetőségére épül az eleinte Horánszky Nándorból és Funták Sándorból (utóbb, Horánszky visszalépése után, a fővárosi Friedmann Bernátból, Székely Miksából, Funtákból és a nyíregyházi Heumann Ignácból) álló, Eötvös vezette védelem programja; a királyi törvényszékhez küldött 1882. novemberi beadványuk révén kerül sor a dadai hullá exhumálására és orvosszakértői vizsgálatára. Az szakértői vizsgálatok lefolytatása, a szakértői

¹ [NÉV NÉLKÜL], *A tiszaezlári bűnpörben* [...], Vasárnapi Ujság 1883. július 29., 30. sz., 494.

vélemények bevárása és értékelése hónapokkal nyújtotta meg az előnyomozási szakaszt, valamint a vádindítvány benyújtását (1883. április 16.) – ez idő alatt a gyilkossággal, illetve bűnrészességgel, bűnpártolással megvádolt izraeliták mind a tizenöten végig vizsgálati fogságban voltak. 1883. június 19. és augusztus 3. között zajlik le a per végtárgyalása a Nyíregyházi Királyi Törvényszéken Szeyffert Ede királyi főügyész helyettes (mint közvádoló) és Kornis Ferenc törvényszéki elnök vezetésével, nagy sajtófigyelem közepette, amelynek eredményeként augusztus 3-án a vádlottak mindegyikét felmentik elsőfokon – az ítéletet december 22-én a budapesti Királyi Tábla, 1884. május 10-én pedig a Királyi Kúria is helyben hagyja.

A most röviden összefoglaltakat bőven lehetne még részletezni, adatokkal (szereplőkkel, helyszínekkel, időpontokkal) pontosítani és cizellálni, amiképp az események másfajta dramaturgiával, nézőpontkezeléssel való elbeszélésére is nyílhatna mód.² Ami miatt itt meg kell állnunk, az egy paradoxális helyzet. Egyszerre kell konstatálnunk a tizsaeszlári perrel kapcsolatos tényszerű ismeretek, adatok, vélelmek, vélemények beláthatatlan sokaságát,³ valamint a per egyes mozzanatainak (Eszter eltűnése; Scharf Móric vallomásának körülményei) immár kideríthetetlen voltát, a több mint egy évig tartó vizsgálat, majd bűnper során fel nem tárt, mára ellenőrizhetetlenné vált s ekképp legfeljebb a fantázia révén kiegészíthető, a képzelet birodalmába utalható körülmények jelenlétét. S mindezekkel együtt a perrel kapcsolatos társadalmi képzelet fikcióra hajló természetét, a vérvád geneziséét inherens módon meghatározó fikcionális narratívák jelenlétét, amelyek legnagyobb része – az utóbbi másfél évtized történettudományi eredményeitől eltekintve – ideológiailag is terhelt.

A tizsaeszlári vérvád, majd az azt követő bűnper a modern kori magyar történelem olyan eseménysorozatai közé tartozik, amely korábban elképzelhetetlen mediális környezetben, az országos nyilvánosságon és nemzeti kereteken jóval túlmutató módon hozta felszínre az Osztrák–Magyar Monarchia és azon belül a magyar társadalom belső töréseit és konfliktusait. A per társadalmi visszhangját és tudományos feltérképezését vizsgálva is problémákba ütközünk: a téma – elsődleges kontextusaitól eloldódva – egészen sokáig némileg tabusítva vált értelmezői műveletek tárgyává. Míg 1990 előtt az államszocializmus antifasiszta diskurzusába illesztve keretezték a bűnper históriáját,⁴ a rendszerváltozás utáni értelmezésekben

² Az események kronológiáját lásd: BLUTMAN László, *A rejtélyes tizsaeszlári per*, Osiris, Budapest, 2017, 485–487.

³ A tizsaeszlári per legteljesebb (online) bibliográfiáját Kiss Zoltán kutató-könyvtáros állította össze. Lásd: *A tizsaeszlári per: bibliográfia*, <https://tizsaeszlarbibliografia.freeweb.hu/> (Utolsó hozzáférés: 2025. 05. 19.) Az eseménysor modern, nemzetközi feldolgozása: Andrew HANDLER, *Blood Libel at Tizsaeszlár*, Boulder, Colorado, 1980.

⁴ Ennek példái: HEGEDŰS Sándor, *A tizsaeszlári vérvád*, Kossuth, Budapest, 1966; SZALONTAY Mihály, *A nagy per és védője* = EÖTVÖS Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége*, gond. SZALONTAY

a holokauszt előtörténeteként – nemzeti radikális és antiszemita nézőpontból pedig a nemzetközi zsidóság egyik legismertebb hazai bűncselekményeként – állt elő Tiszaeszlár emlékezete.⁵ Gyurgyák János így fogalmaz 2001-es könyvében:

A tiszaezlári vérvadás perrel hatalmas mennyiségű irodalom foglalkozik. [...] A fenti megállapítás azonban csak az anyag mennyiségére vonatkozik. Azt kell – sajnálkozással – megállapítanunk, hogy az ügynek modern, használható, új szempontokat is érvényesítő feldolgozása nincs. [...] A majd minden évben megjelenő jelentős számú tanulmányok, publicisztikák tulajdonképpen csak Eötvös Károly (*A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*. 1–3. köt. Budapest, 1904, Révai) és Bary József (*A tiszaezlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai*. Budapest, 1933 [...]) könyveinek adatait és érveit – ideológiai alapállásuktól függően – visszhangozzák.⁶

Az általa konstatált helyzet némileg megváltozott az elmúlt negyedszázadban. Noha a per történetének valamennyi (társadalmi, politikai, sajtó- és jogtörténeti stb.) aspektusa koránt sincs részleteiben föltárva, már rendelkezünk két olyan szintetizáló igényű munkával, amelyek újszerű módon tettek kísérletet a rendkívül szövevényes eseménysorozat sok szempontú elemzésére a történettudomány talaján állva. Kövér György grandiózus könyve, *A tiszaezlári dráma* (2011) alapvetően a helyi közösség, a gyakran árvíz sújtotta Tiszaeszlár (és tágabban: Szabolcs vármegye) társadalmának összetételéből, hierarchikus viszonyaiból, évszázados léptékű vallási-etnikai-gazdasági konfliktusaiból vezette le a vérvád kipattanását, forrásait, illetve az eseménysor távlatos következményeit, a Victor Turner-i szimbolikus antropológia fogalomtárából származó „társadalmi dráma” keretei között értelmezve a per jelentéskomplexumát.⁷ S e perspektíva érvényét a per korábban nem vizsgált forrásainak (például a település és a vármegye helytörténeti iratanyagának vagy épp Eötvös és Bary József hagyatékból maradt feljegyzéseinek) minuciózus feldolgozásával alapozta meg. Hasonlóképp rendhagyó megközelítést alkalmaz Blutman László jogtörténész alapos és adatgazdag könyve, *A rejtélyes tiszaezlári bűnper* (2017), amely a per eszmetörténeti és ideológiai hordalékát zárójelbe téve nem rituális

Mihály, Szépirodalmi, Budapest, 1968, II, 437–462; HANÁK Péter, *Kései rehabilitáció: Eötvös Károly Nagy Perének újrakiadásáról*, Világosság 1969/3, 158–161; GERENCSÉR Miklós, *A gyűlölet ellenfele: Regény Eötvös Károlyról*, Móra, Budapest, 1970.

⁵ Vö. GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon: Politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2001, 639–640. Sándor Iván – egyébként jelentős terepmunkára, szóbeli adatfelvétellel alapozott – könyve, *A vizsgálat iratai* (1976) voltaképp az ügyel kapcsolatos mai, „mértékadó” (a vérvádat tagadó és a Tiszaeszláron történeteket a holokauszt előzményeként láttató) diskurzus egyik alapműve. Új, bővített kiadása: SÁNDOR Iván, *A vizsgálat iratai: Tudósítás a tiszaezlári per körülményeiről*, Krónika Nova, Budapest, 2004.

⁶ GYURGYÁK, i. m., 639 [kiemelések az eredetiben].

⁷ KÖVÉR György, *A tiszaezlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek*, Osiris, Budapest, 2011, 9–12. Vö. VICTOR W. TURNER, *Dramas, fields, and metaphors; symbolic action in human society*, Cornell University Press, Ithaca [N. Y.], 1974.

vérvádként (és annak előzmény-, esemény- és hatástörténeteként), hanem elsősorban jogi esetként, bűnperként vizsgálja a történeteket.⁸

Kövér és Blutman munkái érdekes helyzetet teremtettek a kutatásban: jóllehet mindkét mű a lehetőségekhez mérten átfogó képet kíván adni a per történetéről, a két vastkos kötetet végigolvasva épp az válik egyértelművé, hogy számos további szempont alapján lehetséges volna a 19. század végi magyar társadalom viszonyainak vizsgálata a tiszaezlári drámán keresztül. Hiszen, mint Kövér és Blutman is rámutatnak, az 1882–83-ban lezajlott eseménysor közelről sem kizárólag a zsidóemancipáció hazai félresiklásának és az antijudaizmus/antiszemizmus századvégi (európai léptékű) megerősödésének kontextusában vizsgálható.⁹ Ugyanilyen figyelmet érdemel a per jogtörténeti és jogelméleti környezete: például annak hatása a bűnper lefolyására, hogy 1882-ben nem volt Magyarországon törvényileg szabályozott perrendtartás;¹⁰ vagy annak kérdése, hogy miként került egymással szembe az igazolhatóságra épülő pozitív jog verifikációs törekvése a törvényszéki orvostan valószínűségeen alapuló falszifikációs modelljével.¹¹ De ugyanilyen lényeges annak tudatosítása is, hogy a tiszaezlári per és a nyíregyházi végtárgyalás az ügy szorosán vett jogi rendezésén túlmenően egyszersmind a kiegyezés utáni liberális kormányzás (azaz a központosított állami irányítás) és a vármegyei önrendelkezés nagyszabású konfliktusaként állt elő, amely felszínre hozta a függetlenségi politizálás belső töréseit.¹² Végül, a per lefolyásának és társadalmi emlékezetének alakulására leginkább döntő hatást gyakorló tényező, a korabeli mediális környezet analitikus elemzése tudná új fénytörésre állítani a kutatást. Jóllehet a témával foglalkozó releváns történeti rekonstrukciók mind figyelembe vették és lényeglátóan tárgyalták a korabeli sajtó jelentőségét, performatív erejét az eseménysorozatban,¹³ várat magára egy olyan átfogó értelmezés, amely (Hayden White-i értelemben) *modern eseményként*, a tömegmédiá 19. végi valóságának kontextusában vizsgálná a tiszaezlári história mediatisált létmódját.¹⁴

⁸ BLUTMAN, *i. m.*, 10.

⁹ A zsidókkal szembeni vérvádokról lásd: KENDE Tamás, *Vérvád: Egy előítélet működése az újkori Kelet-Európában*, Osiris, Budapest, 1995, különösen: 99–124. Az ügy liberális és antiszemita korabeli megítélését részletesen tárgyalta politikai eszmetörténeti kontextusban: GYURGYÁK, *i. m.*, 282–285, 314–349.

¹⁰ BLUTMAN, *i. m.*, 21. Vö.: STIPTA István, *A tiszaezlári per és a korabeli büntető eljárásjog*, *Jogtörténeti Szemle* 2012/4, 22–33; TUNYI Mária Vivien, *Eötvös Károly védőügyvédi munkássága a korabeli büntetőeljárásjog tükrében*, *Miskolci Jogtudó* 2020/2, 40–48; BALOGH D. Gyula, *A tiszaezlári Eötvös Károly – Krúdy Gyula és az utolsó táblabíró*, *Tiszatáj* 2021/6, 69–79.

¹¹ Lásd: KÖVÉR, *A tiszaezlári dráma...*, 493–496.

¹² *Uo.*, 397–399, 561–654.

¹³ Vö. GYURGYÁK, *i. m.*, 282–286; KÖVÉR, *A tiszaezlári dráma...*, 399–414; BLUTMAN, *i. m.*, 25–30; 187–203.

¹⁴ Hayden WHITE, *A modern esemény*, ford. SCHEIBNER Tamás = *Tudomány és művészet között: A modern történelemelmélet problémái*, szerk. KISANTAL Tamás, L'Harmattan, Budapest, 2003, 265–286; Niklas LUHMANN, *A tömegmédiá valósága*, ford. BERÉNYI Gábor, Gondolat–AKTI, Miskolc, 2008. Egy ilyen átfogó értelmezés hiányára (is) utal Margócsy István megfogalmazása, miszerint Eötvös Károly és Krúdy Gyula anekdotikus kompozíciói nem voltak alkalmasak „a struktúrák áttekintésére és

Mindezen megközelítési lehetőségek tudatosítása akkor is lényeges, ha részletes tárgyalásukra e helyütt nem vállalkozhatom Eötvös Károly *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége* című munkája vonatkozásában. Nagy hatású és problematikus műről lévén szó, látni érdemes, hogy a tiszzaeszlári eseményekre rakódott ideologikus értelmezések az eddigiekben mintha akadályozták volna a mű irodalmi-esztétikai fókuszú elemzését – amiképp Eötvös művének hatása (a védőügyvédi érintettségéből következő tendenciózusság, irányzatosság) is nehezítette a per történettudományi, a hozzáférhető tényekre szorító elemzését.¹⁵ Éppen ebből adódóan, noha az 1882–83-ban lezajlott eseménysorozatot mint elsődleges kontextust nem tévesztem szem elől, *A nagy per* nem a tiszzaeszlári drámáról szóló történeti forrásként, dokumentumként elemzem, hanem mint irodalmi alkotást, nyelvi-retorikai teljesítményt. A mű „történeti igazságának”, dokumentumértékének vonatkozásában, nincs kétség, aligha tudunk többet elmondani, mint Gyurgyák János 2001-ben. Épp ezért érdemes rögzíteni megállapításait. „Eötvös munkájában két kérdésre keresi a választ. Az első: mi történt 1882. április 1-jén Tiszzaeszláron Solymosi Eszterrel? A második: mi történt a magyar társadalommal, hogy ennek az ügynek ilyen jelentőséget tulajdonított, s nagyrészt hitelt adott az antiszemita igazságnak?”¹⁶ Az első kérdésre Eötvös azt a választ adja,

hogy április 1-jén Tiszzaeszláron egy szegény parasztlány elkeseredésében a Tiszának ment, azaz a Csonkafüzesben megtalált hullá az öngyilkos Solymosi Eszter holtteste volt. [...] Utólag Eötvös úgy rekonstruálta az eseményeket, hogy a lány a vásárlás után visszatért a faluba, átadta Láncki Gábornénak a vásárolt gállickövet, Csordás Gábornénak a patkószeget, s gazdájának, Huri Andrásnének a falfestéket, majd valamikor kora délután, de bizonyosan egy óra után a Tiszába ölte magát. Eötvös verziója szerint Hurinének, aki egyébként is gyakorta verhetett és éhezethette a lányt, rossz festéket hozott, s az visszaküldte őt kicserélni a festéket. A boltba azonban nem érkezett meg Solymosi Eszter, hanem a Tiszának ment. Ez az értelmezés kétségtől hihető, de nem teljesen ellentmondásmentes. Hogy csak kettőre utaljunk, nincs semmi kézzelfogható bizonyíték arra, hogy Huriné verte és éhezethette a lányt, továbbá nem valószínű – s ezt a tényt a harmadfokú Magyar Királyi Kúria is megemlíti indoklásában –, hogy a lány öngyilkossága előtt azzal foglalatzkodott, hogy a festéket tartalmazó kendőt erősen a karjához kösse, hogy az még több mint száz nap elteltével is ott legyen.¹⁷

nagy összefüggések leleplezésére: [...] mi működtette ama rendszert, mely a nagy perben megnyilvánult; hogyan szerveződött intézményessé egy megyei szintű túlkapás” (MARGÓCSY István, *A tiszzaeszlári per a magyar irodalomban = Uő, „...A férfikor nyarában...”: Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, Kalligram, Pozsony, 2013, 331–342, idézet: 338–339 [kiemelés az eredetiben]).

¹⁵ Vö.: BLUTMAN, *i. m.*, 66–77.

¹⁶ GYURGYÁK, *i. m.*, 283.

¹⁷ Uő.

Mint Gyurgyák fogalmaz, a második kérdés esetében Eötvös *határozatlan* választ ad, azaz magyarázata több, egymást részben kiegészítő, részben egymással feszültségben lévő válaszkísérletből áll:

Egyik válaszkísérlete úgy hangzik, hogy a Magyarországon addig nem tapasztalt antiszemitizmus megjelenése külső okokkal magyarázható, nevezetesen, a józan és higgadt magyar nép nem volt antiszemita, de a romániai és oroszországi zsidógyűlölet átcsapott a határon, és a magyar tömegekben – ekkor már tömegek! –, amelyeknek az ordas eszmék és szenvedélyek ellen nem volt ellenszere, lassan megfogant az antiszemitizmus eszméje. Egy másik válaszkísérletében azt fogalmazta meg, hogy a zsidóság különálló faj, s a keresztények olvasmányaik, továbbá a középkori eredetű, de máig élő babonák hatására nem tudják elfeledni a vérvádat. Másutt úgy érvel Eötvös, hogy egy egyszerű öngyilkossági esetből a sajtó, továbbá az antiszemiták, mindenekelőtt Ónody Géza csinált országos ügyet, mégpedig alantas politikai célokból, s az így megfogant hiedelem azután magával ragadta a közigazgatás és az igazságszolgáltatás egyébként művelt és józan embereit. Ezzel ugyan szöges ellentétben áll az a kép, amelyet Eötvös egész könyvében kifejtett, nevezetesen, Tiszaeszláron egy egész antiszemita, vérvádas tanúkészítő gyár működött Ónody Géza vezetésével, amelynek tagja volt Farkas Gyula községbíró, Karanczai József fogházőr, Bary József vizsgálóbíró, Vay György csendbiztos, Péczely Kálmán törvényszéki írnok, Egressy Nagy László királyi alügyész stb., s amellyel a szakértők, sőt a bírák is szimpatizáltak. Ők voltak azok, akik az első naptól fogva felizgatták a tömeget, manipulálták az eseményeket, korrumpáltak, megvesztegettek, megfélemlítettek és megkínóztak tanúkat, ártatlan emberek tucatjait tartották barbár körülmények között fogva, s még arra is képesek voltak, hogy az egyik koronatanút, Scharf Móricot antiszemitává átneveljék. Ennek a sajtó által külföldre is eljuttatott képnek egyébként az lett a következménye, hogy az egyik külföldi tudósító, egy bizonyos [Paul] Náthán nevezetű, Berlinből megérkezvén azt hitte, hogy pogromokkal fog találkozni az országban, s erősen meglepődött a bírósági tárgyalásnak a körülményekhez képest nyugodt lefolyásán, továbbá azon, hogy a közönség és a megvádoltak között milyen kedélyes és bizalmas jó viszony alakult ki. Az így felizgatott embereket a sajtó még tovább tüzelte, s ezzel a hangulattal – nem akarván elveszíteni népszerűségét – még Tisza Kálmán sem helyezkedett szembe.¹⁸

Eötvös védőügyvédi dilemmáit és a mű dokumentumértékével kapcsolatos kételyeket (a közvéleményhez fűződő ambivalens viszonyt, a gyakran tendenciózus, nem megalapozott érvelésmódot, a szöveg retorikájának hátulütőit, pontatlanságait, az ügyvédi szerepvállalás háttérben maradt motivációit stb.) hosszasan lehetne még

¹⁸ Uo., 283–284.

taglalni,¹⁹ de mindent egybevetve a mű – ellentmondásokkal teljes – sugalmazása, üzenete valóban kimerül ennyiben.

Mindezek miatt, illetve a szövegbe kódolt olvasási ajánlatok alapján érdemes *A nagy pert* e helyütt – Eötvös irodalmi pályaképének kontextusában – irodalmi műként, esztétikai teljesítményként mérlegre tenni. A következőkben a mű regényként való olvasására teszek javaslatot, amellet érvelve, hogy *A nagy pert* nem pusztán a nyíregyházi végtárgyaláson született felmentő ítélet törvényereje, a szerző társadalmi-politikai befolyása, valamint az egyoldalú (liberális) értelmezési hagyomány tartotta fenn, hanem a szöveg műfaji és nyelvi-poétikai összetettsége is. Kézenfekvő és méltányolható választás lett volna a művet az Eötvös-életmű belső hálózatának részeként vizsgálni, tekintettel arra, hogy *A nagy per* számos vonatkozásában kapcsolódik az Eötvös Károly Munkái sorozat más kötetéhez.²⁰ Mégsem így járok el, mivel a szöveg prózapoétikájának vizsgálata sokkal jelentősebb interpretációs hozammal rendelkezik a századvégi regényműfaj (hazai és nemzetközi) alakulástörténetére nézvést. S mindez talán magyarázni és árnyalni tudja azt a megállapítást, miszerint a tiszzaeszlári per különböző mozzanatai – jóllehet a fantázia által is alakított történet az első perctől fölkinálta magát az irodalmi-művészeti adaptációra – „kevésbé hatották át a szépirodalmi emlékezést, hagyományozódást”.²¹

A nagy per mint regény

Az Eötvös-életmű műfaji behatárolásának problémái jól ismertek a szakirodalomban. Az Eötvös-szövegek „műfajnélküliségével”, „kevert műfajiságával” kapcsolatos korábbi megállapításokat²² némileg bővítve a most következő értelmezési javaslat leginkább arra irányul, hogy egy polifón műfajiságot középpontba állító elemzés révén bizonyítsa, miért tekinthető *A nagy per* Eötvös leginkább regényszerű irodalmi

¹⁹ E forráskritikai munkát részletekbe menően elvégezte: KÖVÉR, *A tiszzaeszlári dráma...*, 433–440, Uő, *Eötvös Károly eszlári emlékei = Két évforduló között: Eötvös Károly-tanulmányok*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, OOK-Press, Veszprém, 2017, 94–108; Uő, *Tiszzaeszlár (biografikus) emlékezete*, Apertura 2017. Tél, <https://www.apertura.hu/2017/tel/kover-tiszzaeszlari-biografikus-emlekezete/> (Utolsó hozzáférés: 2025. 05. 19.); Uő, *Tiszzaeszlár „felejthetetlen» emlékei*, Korall (67) 2017/1, 35–50; BLUTMAN, *i. m.*, 69–76, 90–96, 267–288. Eötvös anyagi érintettségének kérdéseire lásd: RADNAI, *Erkölcsei siker...*, 180–189.

²⁰ Mivel Eötvös a tiszzaeszlári vérvádat (részben) a vallási fanatizmus és a vallási türelmetlenség gondolati sémája alapján értelmezte, a mű ezer szállal kötődik *A nazarénusok* (1873/74, 1904) című történeti munkájához – amiképp a jogi eseteket feldolgozó visszaemlékezésekben, fikciós novellákban is megvannak a tiszzaeszlári per párhuzamai.

²¹ MARGÓCSY, *i. m.*, 331.

²² Az Eötvös-életmű műfaji behatárolhatatlanságát – leginkább a *Balaton utazásból* kiindulva – rögzíti többek között: PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története: Tudományos rendszerezés*, VIII, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1934, 706–718; RÉVAY Mór János, *Eötvös Károly* (1920) = *Eötvös Károly 1842–1916*, szerk. ALEXA Károly, Vár Ucca tizenhét, Veszprém, 1996, 100; LUKÁCSY Sándor, *Eötvös Károly = EÖTVÖS Károly, Megakad a vármegye: Elbeszélések*, vál., bev., LUKÁCSY Sándor, Szépirodalmi, Budapest, 1952, 14–15; RUBINYI Mózes, *Eötvös Károly = Uő, Emlékezések és tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1962, 162–163.

alkotásának, illetve hogy támpontokat adjon, miképp illeszthető be a mű a századvég regényirodalmába. Jóllehet a háromkötetes mű regényszerű volta a műfajmegjelölések szintjén mintha a korábbiakban is valamifajta tétova, kimondatlan konszenzusra tartott volna számot az értelmezéstörténetben,²³ ennek tudatosítása és műfaji-poétikai elemzésekben való részletezése elmaradt. A *nagy per*ről szóló irodalom többnyire kimerül Eötvös védőügyvédi helytállásának és írói tehetségének együttes méltatásában, a szerző-elbeszélő jellemszilárdságának újramondásában;²⁴ mindössze egyetlen korszerű és használható tanulmányt említhetünk, amely a művet esztétikai szempontok szerint kívánta mérlegre tenni (részben Mikszáth Kálmán tiszzaeszlári tudósításaival és Krúdy Tiszaeszlár-regényével összevetésben) – Margócsy István 2011-es tanulmányát.²⁵ Rövid elemzésének lényege úgy foglalható össze, hogy bár a per szegényes irodalmi-művészeti feldolgozásai között egyértelműen a legjelentősebbnek kell tartanunk Eötvös munkáját és Krúdy Gyula *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* című regényét, megfogalmazhatók kételyek a szövegek esztétikai érvényességére nézvést. „Kiemelkedő fontosságúként említhető ugyan mind Eötvös, mind Krúdy regényének erkölcsi és politikai tisztánlátása, felvilágosító indulata, sokoldalú érdeklődése és beleérző részvéte – ám azt nem hallgathatjuk el, hogy esztétikai szempontból mindkét regény komoly kívánnivalókat hagy maga után.”²⁶ Azaz, mint írja, „e regényeknek intenciója és funkciója nemes és pontos, az »indoklásuk« azonban, azaz »kidolgozottságuk« nem éri el az intenció által ígért és megkívánt hatásfokot”. A Margócsy által érzékelt hiányok részben kompozíciós és prózapoétikai, részben pedig általános világszemléleti jellegűek. Ahogy később kifejti:

²³ Néhány példa: „dokumentumregény” (SZALONTAY, *A nagy per és védője...*, 456; MARGÓCSY, *i. m.*, 334); „történelmi irodalmi dokumentum” (HANÁK, *Kései rehabilitáció...*, 158); „riportregény” (LESKÓ László, *Mit ér a próza, ha magyar?*, Somogyi Néplap, 1973. szeptember 30., 229. sz., 5); „riportregény” (FÁBRI Anna, *Egy elfelejtett Krúdy-regény: A tiszzaeszlári Solymosi Eszter*, Kritika 1974/3, 18); „riportregény” (SIMONCSICS Péter, *Krúdy Gyula tudományáról dokumentumregénye, A tiszzaeszlári Solymosi Eszter művészete kapcsán*, Múlt és Jövő 2017/1, 31). Lukácsy Sándor és Gergely Gergely erre vonatkozó megállapításai: „A [...] dokumentumnak szánt *Nagy per* három kötete [...] vérbeli irodalom, sőt Eötvösnek íróilag is egyik legkiválóbb alkotása [...]. Ennek az írásának jól felépített szerkezete van – olyan tulajdonság, melyet egyéb műveiben hiába keresnénk” (LUKÁCSY, *i. m.*, 15 [kiemelés az eredetiben]); „*A nagy per* nem egyszerűen a per anyagának ismertetése vagy a nyomozás megrajzolása, nem is a bűnügyi írások bravúrajaira épült, hanem belső, lélektani alapokon nyugszik, méghozzá az egyéni és tömeglélektan törvényein: ez teszi a mai olvasó számára is elevenné, izgatóvá s regényszerűvé is. Ennek csak használ az író személyes érdekltsége és közvetlen hangja” (GERGELY Gergely, *Eötvös Károly [1842–1916] = A magyar irodalom története*, IV, főszerk. SÓTÉR István, Akadémiai, Budapest, 1964, 926 [kiemelés az eredetiben]).

²⁴ Jóllehet nem irodalomtörténeti munkákról van szó, a fentiek alól kivételt képeznek Kövér György és Blutman László elszórt esztétikai természetű megállapításai Eötvös művéről.

²⁵ A szöveg eredetileg előadásként hangzott el a tiszzaeszlári per nyíregyházi (2003. szeptemberi) emlékülésén.

²⁶ MARGÓCSY, *i. m.*, 336.

[...] e könyvekben hatalmas és feloldatlan ellentmondás feszül az írói szándék (vagyis az ügy „helyes” és „igazságos” beállításának mélyen tiszteletre méltó felvilágosító igénye [...]) és az általuk alkalmazott irodalmi hagyomány, az anekdotikus történetmondási módszer között – s ez az ellentmondás meghatározza és bizonyos értelemben deformálja is a regényeknek, s valószínűleg ennek az egész regényhagyománynak is, alapstruktúráját. Tudjuk, hogy annak az anekdotikus hagyománynak, mely a tizenkilencedik században uralkodott, az elsőrendű Jókai vagy a másodrendű Vas Gereben mellett Eötvös Károly volt a legérdekesebb, s tiszta formájában legutolsó képviselője [...], s az is közismert, hogy Krúdy noha dekonstruálta és nagyon sok elemében feloldotta e hagyományt, az anekdota kiinduló szerepét soha nem vonta kétségbe: ők mindketten tehát, mikor megírandók voltak a nagy történetet, a nagy történet igazságát, szinte automatikusan nyúltak a kis történetek konvencionális narratívájához, s az apró jelenetek érdekességével, különösségével próbálták volna legitimálni nagyot akaró igazságukat. [...] A két szándék nyilván üti egymást. [...] egy olyan világot kívánnak megeleveníteni, mely nem a nagy történetek és nagy struktúrák felől közelíthető meg, hanem épp fordítva, a kis jelenségek felől; [...] Eötvös az igazság iránt való elkötelezettségéből, nagyszabású magabizásából következően egyrészt azt írja, hogy ő, egyedül, átlátja a teljes igazságot [...], másrészt viszont pontosan tudja azt is, s így is ábrázolja világát, hogy az ilyen igazságlátás rengeteg összetevőből fog majd összeállni: »Száz meg száz emberből s ezer meg ezer indulatból, szóból, tünetből és tárgyi jelenségből lett a nagy per« (I. köt. 9.).

Íme a nagy paradoxon: egyrészt az igazságnak erőteljes, monologikus keresése és képviselete, a felvilágosító attitűd erkölcsileg magasrendű bejelentése – s az elbeszélő technika felaprózó és ornamentális jellege. A magyar anekdotikus hagyomány ugyanis, éppen az apró jelenségek konvencionális igazságait kolportálván, nem alkalmas arra, amire a nagy igazságkereső szándék felhasználta volna: a struktúrák áttekintésére és a nagy összefüggések leleplezésére.²⁷

Margócsy érvelése eddig a pontig érzékletes és nehezen vitatható, ami az igazságkeresés (és az abban való narrátori bizonyosság), valamint az elbeszélésmód poétikai feszültségét illeti. Ugyanakkor bírálatának ezt követő, részben állítások, részben retorikus kérdések formájában megfogalmazott szakasza, miszerint –

nem foglalkozik sem Eötvös, sem Krúdy, sem tematikus, sem motivikus szinten azzal, amire ma, nyilván más tapasztalatok birtokában rákérdeznénk: mi működtette ama rendszert, mely a nagy perben megnyilvánult; hogyan szerveződött intézményessé egy megyei szintű rendőri túlkapás; mi lett a per után a szereplők és társadalmi résztvevők sorsa és megítélése; milyen volt az ítélet fogadtatása,

²⁷ Uo., 337–339.

közvetlen utóélete, majd feledése stb. Persze a tizenkilencedik századi liberalizmus (melynek hagyománya Krúdynál mindvégig ott él a huszadik században is!) még nem is tudott elképzelni egy olyan, a huszadik században majdan kiépülő világot, melynek ma előjeleként fogható fel a tiszzaeszlári pör: nem tudta elképzelni az intézményesen megszervezett koncepciós pereknek világát, valamint az államilag irányított és mozgósított antiszemitizmust.²⁸

– már az utóidejű perspektívából következik, a szövegek modernné olvashatóságának korlátait rögzíti, és kissé történetetlen módon kér számon egy másfajta, „20. századibb” nézőpontot (és ehhez illeszkedő poétikai megoldásokat) Eötvös és Krúdy művein. Állíthatjuk, az, hogy Eötvös és Krúdy „még nem is tudott elképzelni egy olyan, a huszadik században majdan kiépülő világot, melynek ma előjeleként fogható fel a tiszzaeszlári pör”, nem könyveik esztétikai hiányossága. Emellett – az irodalmi szövegektől egy pillanatra elemelkedve – magának az ügynek a történeti értelmezését is torzítja, ha annak különféle aspektusaira nem az elsődleges kontextusok felől, hanem mai, „nyilván más tapasztalatok birtokában”, illetve azokból *kiindulva* kérdezzük rá.²⁹ Itt érdemes rögzíteni: ha valami bizonyosan kiderül a perrel kapcsolatos legújabb történettudományi munkákból, az az, hogy a tiszzaeszlári drámának *kizárólag* az elhibbant 20. századi történelem (totális diktatúrák, fasiszta, náci és kommunista népirtás, holokauszt, munkatáborok, koncepciós perek) előzményeként való értékelése meglehetősen problematikus.³⁰ Margócsy gondolatmenetének konklúziója – amelyben már Mikszáth Kálmán hírlapi tudósításaira is kitér – összességében a 19. századi liberalizmus irodalmi kivetüléseként értékeli Eötvös, Mikszáth és Krúdy Tiszzaeszlárról szóló munkáit, mint amelyek alkalmatlanok egy, a 20. századi koncepciós pereket megelőlegező eseménysorozat művészi reprezentációjára (amiképp a liberális politika is alkalmatlannak találtatott a modern társadalmi kihívások kezelésére):

Eötvös, Mikszáth és Krúdy szinte mintaszerűen mutatják fel a liberális álláspont három lehetséges írói változatát, ám hármukban épp azt láthatjuk, hogy a finom szemléletbéli változatok ellenére is az ábrázolás alapkérdéseit ugyanúgy tették fel: az autoriter mindentudás eötvösi nézőpontja, a felvilágosult szkepticizmus mikszáthi attitűdje és Krúdynak relativizmusba hajló szubjektivista technikája mind csak a *kis* történetek elbeszélhetőségében és meggyőző hatásában bízik. Ami Eötvös és Krúdy műveinek súlyát és erejét adja, azaz a jogi és társadalmi igazság képviselete, az ebben a műfajban, az anekdotikus narratívában, különös és

²⁸ Uo., 339.

²⁹ Mindez Krúdy 1931-ben publikált folytatásos regénye esetében is lényeges szempont, tekintettel arra, hogy a mű esztétikai felépíttségének fontos eleme a pert övező korabeli lokális (Szabolcs vármegyei és nyíregyházi) viszonyrendszerek részletgazdag bemutatása. A művet nemrégiben kontextualista szellemiséggel tárgyalta (Krúdy Gyula Eötvös-portróját állítva a középpontba): BALOGH D., *i. m.*

³⁰ Vö.: KÖVÉR, *A tiszzaeszlári dráma...*, 677–678, 703; BLUTMAN, *i. m.*, 90–116.

paradox módon érvényesül: felvilágosító attitűdje nemegyszer az elbeszélő stratégia módszertanának ellenében hat (nyilván emiatt érzi mind Eötvös, mind Krúdy szinte kötelességének, hogy dokumentumokkal, jegyzőkönyvekkel igazolják elbeszélésüket); anekdotikus mesélésük önmagában mintha művészileg nem tűnnék elég hitelesnek.³¹

Mikszáthnak és Krúdynak a perrel kapcsolatos reflexióira a fejezet végén még röviden visszatérünk; ugyanakkor elemzésünk tárgya, *A nagy per* vonatkozásában érdemes rávilágítani arra, amire Margócsy összességében meggyőző esszéje nem reflektál: hogy vajon Eötvös – világnézeti és esztétikai dilemmáktól sem mentes, problematikus – műve, túl az igazság monologikus képviselőjén és a történetmesélés anekdotizmusán, milyen műfaji kódokat érvényesítve teszi értelmezhetővé, rendezi narratívába a tiszsaeszlári ügyet. Mely kompozíciós és prózapoétikai eljárásai avatják *A nagy pert* „a magyar epikai irodalom talán legerőteljesebben hagyományozódó ágazata”, azaz a regényműfaj keretei között értelmezhető alkotássá – olyan szöveggé, „mely oly ígérettel lép fel, hogy a »ténylegesen« megtörtént történelmet mondja el újra, s a történelem kiemelkedően fontos csomópontjait, különös határeseteit a tudomány határain túlnövő ismertető, elemző és illusztráló igénnyel tegye közismertté, szinte közkinccsé [...]”³²

Azon nyilvánvaló tény ellenére, hogy *A nagy per*³³ szereplői – beleértve az ügyben érintett tiszsaeszláriakat, a törvényszéki vizsgálatok résztvevőit, az esetről véleményt alkotó jogászokat, orvosokat, politikusokat, újságírókat vagy épp a mű önéletrajzi figuraként működtetett elbeszélőjét – *nem* költött alakok, a mű szövegépítkezése a regény műfaji jegyeivel jellemezhető. Ez utóbbi olvasási módot egyébként épp a leírtakat történeti tényekként, hiteles dokumentumként keretező szerzői előszó kínálja föl. A bevezetőből megtudhatjuk, hogy a mű „célja kettős. Földérinteni az igazságot: ez az egyik. Elismerésre is juttatni: ez a másik”, azaz a könyv fel fogja tárni az igazságot a tiszsaeszlári ügygel kapcsolatban, és be is fogja bizonyítani azt (I: 17); valamint a narrátor, ahogy Margócsy István is kiemelte, jó előre megjelöli forrásait (a felhasználta, idézett, és a könyv toldalékában közölt, kivonatolt vagy csak felsorolt dokumentumokat),³⁴ nehogy az olvasók „regénynek vagy célzatos munkának” véljék a művet (I: 12). Mindazonáltal a bevezetőben megszólaló szerző-elbeszélő ezzel egyidejűleg azt is hangsúlyozza, hogy a könyv tárgya túlmutat önmagán: miképp az irodalom nagy alkotásainak, *A nagy per*nek sem csupán egy partikuláris történet (a tiszsaeszlári inkriminált eset) a témája, hanem magában

³¹ MARGÓCSY, i. m., 340.

³² Uo., 331.

³³ E tanulmányban az eredeti, Eötvös Károly Munkái sorozatban megjelent kiadást (1904) használom, zárójelben megjelölve az idézetek kötet- és oldalszámait a főszövegben: Eötvös Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*, I–III, Révai, Budapest, 1904.

³⁴ Mindezeket (némi szerzői útmutatással) lásd: III: 220–319.

rejt valamiféle egyetemességet. Mint az előszóban olvasható, a mű valódi tétje az emberi lélek megismerésében áll:

A tárgy érdemes arra, hogy megírjam.

Nincs fenségesebb természeti tünemény, mint az emberi lélek. Az éjszaki fény ragyogása, a hulló csillagok bujdosása, a nehézkedés törvényeinek csodálatos működése: mind egyszerű jelenség az emberi lélek rejtelseinek gazdagsága mellett.

Sohase vizsgáltam meg gondosabban az emberi lelket, mint a nagy per folyamata alatt. S a tapasztalás fenséges kincseiből sohase volt alkalmam annyit gyűjteni mint itt.

S nemcsak az egyes ember lelke állott előttem, hanem az egyetlen indulatban egyesült tömegé is (I: 4.)³⁵

S minden jel arra mutat, hogy a szerző az igazság felmutatását nem pusztán adatok felhalmazásával és értelmezésével, hanem a szöveg művészetiségeivel, világteremtő erejével kívánta elérni:

Könyvem nem adatok tömege lesz.

Ilyen könyvet és pedig nagy könyveket irtak már a perről magyar nyelven is, német nyelven is. Azt hiszem, nem nagy *gyönyörűséget* talált bennük se a magyar, se a német nép. Talán a művelt közönség se. Az igazság iránt fogékony lélek nem hivatalos adatok után sóvárog, hanem az embert akarja tisztán látni a maga erejével és gyöngeségével s ama viszontagságok *hű rajzával* együtt, a melyek az embert közrefogják, elborítják s magukkal sodorják (I: 12).

– a mű igazságával és hatásával kapcsolatos elvárásokat az esztétika terepébe tartozó fogalmakkal („gyönyörűség”, „hű rajz”) jellemezve.³⁶ Ennek megfelelően nem meglepő, hogy – hasonlóképpen más Eötvös-kötetek paratextusaihoz³⁷ – még *A nagy per* utolsó lapjain is találkozhatunk a műfajiság problémájára reflektáló

³⁵ Valamivel később, már a tisztaeszlári események elbeszélésébe ékelődik a következő reflexió: „Nem is foglalkoznám én ezzel az oktalán babonával, ha komoly bíróság s a nemzetek figyelme és érdeklődése egykor nem foglalkozott volna vele. S ha a per változatai közt az emberi lélek nagy és fenséges kitérői nem lobbantak volna fel szemeim előtt. Méltók arra, hogy az *írói* művészet örökítse meg őket” (I: 73 [kiemelés tőlem – R. D. Sz.]).

³⁶ Mint a tanulmány egy későbbi pontján visszatérünk rá, Eötvös e fenti szakaszban a példázatos vagy irányregény leglényegesebb vonását igyekszik körülírni, miszerint „a mű esztétikai hatásstruktúrájának minden didaktikusság nélkül alkalmasnak kell lennie valamilyen nagyobb közösség sorsát érintő üzenet, tétel (társadalmi-politikai eszme, nemzeti sorskérdés stb.) nyelvi, poétikai eszközökkel történet kimondására, állítására” (BÉNYEI Péter, *Egy irányregény „iránytalansága”: Relativizmus és metaforikusság Mikszáth Kálmán Különös házasságában*, ItK 1999/3–4, 291–313, 294).

³⁷ Vö.: TARJÁNYI Eszter, *A tisztaeszlári per ügyvédjének esete a szépirodalommal: Eötvös Károly, a maradian modern író = Eötvös Károly 1842–1916...*, 199–205, 200–201; FEHÉR Erzsébet, *A hagyományozás elbeszélőformái = Uo.*, 181–198, 185–186.

szövegrésszel. Mielőtt az ügy iratainak ismertetésébe fogna, a következőképpen elmélkedik a mű elbeszélője:

Művem nem jogi szakmunka s nem is csupán a hivatalos bírósági iratok ismertetése. Művem ugynevezett írói mű. Célja az, hogy a világ művelt közönségének általános olvasmánya legyen. Voltaképen nem a nagy per van benne feldolgozva, hanem a nagy perben fölmerült emberi, társadalmi és természeti tünetek. Ha valaki valamely különös regényt lát benne, mint Lamartine vagy Carlyle némely történeti munkájában, szinte természetesnek tartom (III: 276–277).

Eötvös az elkészült kötet utolsó lapjain már érezhetően visszafogottabban fogalmaz. Pedig négy évvel korábban, a Révai Kiadó számos laphoz eljuttatott, promóciós célzatú közleményében ennél is egyértelműbben hangsúlyozta, hogy – miképp az Eötvös Károly Munkái sorozat összes tervezett kötete – *A nagy per* is mindekelőtt művészi alkotás. Eötvösnek a kiadóhoz írott levelét idézi a cikk:

A nagy per, melyezér év óta folyik s ma sincs vége – három kötet. Főtárgya az eszlári vérvád. Öt ilyen pere volt a magyar társadalomnak négyszáz év óta. Mindegyiket elbeszélem, s nem a szaktudósok számára beszélem el. A történet és a tudomány igazságai szentek és sérthetetlenek e munkában, de azért úgy írom meg e művet, hogy ezrek és milliók érdeklől olvashassák. Mint regényt, mint hősköteményt.³⁸

A következőkben – némileg a fenti paratextusok sugalmazát is figyelembe véve – *A nagy per* regényként való olvasására, a szövegegyüttes műfaji összetevőinek bemutatására teszünk kísérletet. Érvelésünk azonban nem arra irányul, hogy egy hangsúlyozottan nem fikciós alkotásról bizonyítsuk, hogy fiktív történetet dolgoz fel. A regényekre jellemző kompozíciós és prózapoétikai eljárások exponálása nem csorbítja *A nagy per* dokumentumértékét,³⁹ sokkal inkább arra mutat rá, hogy a könyv speciális vállalása többféle műfaji kódrendszer működtetését tette szükségessé, és ebből következően a mű a 19. század végi prózaepika többféle tradíciójának, műfajvariánsának válhatott folytatójává és (hazai) kezdeményezőjévé. Értelmezésünk tehát annak az utóbbi évtizedekben főképp Jacques Derridától idézett, de legalábbis a romantika kora óta érzékelhető belátásnak is remek illusztrációja lehet, miszerint a szövegek nem tudnak egy az egyben műfajokhoz tartozni, csak „részeseülnek” azokból.⁴⁰ A következőkben három ilyen „részeseülést” kívánunk

³⁸ [NÉV NÉLKÜL], *Tudomány, irodalom*, Budapesti Napló, 1900. nov. 5., 5 [kiemelés az eredetiben].

³⁹ Arról, hogy a történetírói elbeszélések is „használják mindazokat a technikákat, amelyeket egy regény vagy színdarab cselekményesítésekör megszoktunk”, széles történelemelméleti keretben lásd: Hayden WHITE, *A történelem terhe*, összeáll. BRAUN Róbert, Osiris, Budapest, 1997, idézet: 74 (HEIL Tamás fordítása).

⁴⁰ Jacques DERRIDA, *The Law of Genre*, ford. Avital RONELL, *Critical Inquiry* 1980/1, 55–81. A most következő gondolatmenet egyik ösztönző kiindulópontja Imre László *Bélteky-ház* elemzése, amely Fáy András „tanregényét” egyszersmind az európai epikus hagyomány újraírásaként és a század folyamán

bemutatni a *dokumentum- és riportregény*, a *bűnügyi és perregény*, valamint az *irányregény* csöppet sem magától értetődő műfajvariánsain keresztül.

1. Dokumentum- és riportregény

Minden jel arra mutat, *A nagy per* kései értelmezői nemigen találták a mintáit és párhuzamait Eötvös művének a századvég-századforduló prózairodalmában; az erre irányuló reflexiók mind azt sejtetik, hogy korát megelőző, újszerű, nem csak az életmű tükrében atipikusnak tekinthető alkotásról van szó. Nagy Miklós Ady költészetére asszociál a szabolcsi „titkos tanács” mesterkedéseinek helyszínéül szolgáló vármegyeház „ódon vadságáról”,⁴¹ Lukácsy Sándor a harmincas évekbeli falukutatók szociográfiáihoz hasonlítja Eötvös valóságábrázoló erejét,⁴² Szalontay Mihály, a mű 1968-as modernizált kiadásának sajtó alá rendezője pedig Truman Capote *Hidegvérrel* (*In Cold Blood*, 1966) című regényét hozza párhuzamként.⁴³

Jóllehet egy olyan korpusz kutatás, amely kifejezetten a tényfeltáró próza hazai és kontinentális alakulására fókuszál, lényegesen árnyalhatná ezt a képet, megállapíthatjuk, hogy a kései értelmezők csakugyan nem tudták korábbi műfaji mintákhoz kapcsolni *A nagy pert*, amely így a 20. század későbbi évtizedeiben legitimálódó, tágan értett „tényirodalom” (riportregény, dokumentumregény, szociográfia) valamiféle korai, társtalan hazai előzményeként volt keretezhető, a szerző/elbeszélő erkölcsi tisztánlátásának hangsúlyozásával és a műfaji-prózapoétikai elemzés mellőzésével. A mű unikalitása ebből a szempontból – ti. hogy valós szereplőkkel benépesített eseménysort beszél el, létező és hozzáférhető forrásokat közül, értelmez, hivatkozik – nehezen vitatható. Jóllehet a 18–19. században mindvégig léteztek *valódi, megtörtént* eseményeket elbeszélő szövegtípusok – izgalmas bűneseteket tárgyaló *pitavalok*, ismeretlen földrészekről tudósító „true relation”-ök, szenzációs csalásokat megörökítő röpiratok –, ugyanakkor e ponyván és korpoltázs keretei között füzetes vagy magazininformátumban terjesztett vulgáris irodalmat a korban nem tekintették a magaskultúra részének.⁴⁴ S bár közhelyszámba megy, hogy a 19. századi nagy regényírók (Balzactól és Dickenstől Jókaiig és Mikszáthig) megnyit köszönhettek a napi sajtóban megjelenő szenzációs híreknek, és hogy számos kiváló regény valóban megtörtént eseményeken alapult, az is közismert, hogy a szerzők e valóságból átemelt eseményeket a torzítás/átértelmezés különféle

kibontakozó magyar regény alműfajainak „ősképeként” értelmezte. IMRE László, „Egy kedves, ósdi román” (*A Bélteky ház és a regényműfaj hagyományai*), ItK 1998/1–2, 188–199.

⁴¹ NAGY Miklós, *A „népnemzeti” próza: Eötvös Károly = A magyar irodalom története 1849–1905*, szerk. SÖTÉR István, Gondolat, Budapest, 1971, 401.

⁴² LUKÁCSY, i. m., 11.

⁴³ SZALONTAY, i. m., 456.

⁴⁴ Lásd: GYÖRGY Lajos, *A magyar közönség szórakoztató olvasmányai száz évvel ezelőtt*, Erdélyi Múzeum 1937/4, 301–318; KOLTAI Ágnes – SZERDAHELYI István, *Tényirodalom = Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István – SZERDAHELYI István, Akadémiai, Budapest, 1970–1996, XV, 315–317; BENYOVSZKY Krisztián, *Bevezetés a krimi olvasásába*, Lilium Aurum, Érsekújvár, 2007, 13–18.

eszközeivel (nevek és helyszínek megváltoztatása, kitalált szereplők és fikcionalizált történések cselekménybe építése, lényeges történelmi-társadalmi kontextusok elhalványítása, más összefüggésbe helyezése stb.) érték el. Nem volt ez másképp a tiszzaeszlári drámáról szóló első, irodalmi igényű munkával, az Eötvös Károly portréiból is ismert Kászonyi Dániel *Solymosi Eszter, a tiszzaeszlári véradózat* (1882) című „társadalmi regényével” sem, amely még bőven a törvényszéki vizsgálat lezárulása előtt jelent meg. Hiszen a szerző a történések kiindulópontjának – minden valóság alap nélkül – a két tizenéves eszlári fiatal, Scharf Móric és Solymosi Eszter kapcsolatát tekintette, onnan eredeztetve az általa elsősorban *nemi erőszakként* elképzelt bűnesetet, hogy Móric beleszeretett Solymosi Eszterbe.⁴⁵ Kászonyi elstetett ponyvájánál jóval izgalmasabb Krúdy Gyula bonyolultabb poétikai kódoltságú regénye (1931), amely annyiban Eötvös művének folytatója, hogy történeti források, újságcikkek és a számára még hozzáférhető nyírségi szóbeli emlékezet alapján dolgozza fel a bűnesetet, ugyanakkor – Krúdyra jellemző módon⁴⁶ – rendkívül sok leleménnyel, fantáziával tölti ki, és alakítja regényessé a per nem tudható részleteit és háttéreseményeit.⁴⁷

A recepcióban már sokan rámutattak, hogy a kellő dramaturgiai pontokon – például Scharf Móric jellemzésében, Solymosi Eszter eltűnésének magyarázatában, az anya, Solymosiné viselkedésének értékelésében stb. – Eötvös is saját képzeletéhez, saját ismeretanyagához, egyéni meglátásaihoz nyúl, pszichologizál, átértelmez,⁴⁸ ugyanakkor az események aprólékos ismertetésében-elbeszélésében tartózkodik ezektől a megoldásoktól. Hitelesítve a leírtakat, szó szerint idéz a per iratanyagából (vallomásokból, jegyzőkönyvekből),⁴⁹ összeveti azok tartalmát a későbbi vizsgálat eredményeivel,⁵⁰ jelzi, hogy az elmondottakból ő maga mennyit és mikor ismert meg,⁵¹ és az egymás után felvonuló fő- és mellékalakok jellemzésekor amolyan „személyleírásokat” ad, amelyekben egyszerre hagyatkozik saját észleleteire és a vizsgálatból leszűrt információkra:

⁴⁵ KÁSZONYI Dániel, *Solymosi Eszter, a tiszzaeszlári véradózat: Társadalmi regény a jelenkorból*, Wilckens és Waidl, Budapest, 1882. A mű még abban az évben németül is megjelent. Vö. KÖVÉR, *A tiszzaeszlári dráma...*, 503.

⁴⁶ Vö.: BEZECZKY Gábor, *Ködlovagok az irodalomtörténet láthatárán = „A rejtelem volt az írósa...”*: *A ködlovag-jelenség történeti, poétikai és biografikus vetületei a századfordulótól napjainkig*, szerk. LUDMÁN Katalin és RADNAI Dániel Szabolcs, ME Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2022, 25–34.

⁴⁷ Leginkább szembetűnő példaként az Ónody Gézával kapcsolatos fejezeteket (pl. „Ónody Géza szerelmei”) lehetne idézni, amelyekben az elbeszélő a helybéli birtokos és országgyűlési képviselő Ónodynak a zsidó nők iránti atavisztikus vonzódását tárgyalja, illetve lépten-nyomon utalgat erre. KRÚDY Gyula, *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter*, szerk. és utószó FÁBRI Anna, Magvető, Budapest, 1977, 253–272.

⁴⁸ A korai recepcióból lásd Herman Ottó véleményét: HERMAN Ottó, *Eötvös Károly, az író* (1915) = *Eötvös Károly...*, 76–77; vö.: BLUTMAN, *i. m.*, 69–77.

⁴⁹ Lásd pl.: I: 105–109; 248.

⁵⁰ Lásd pl.: I: 237–241.

⁵¹ Lásd pl.: I: 118–119, 296.

A csendbiztos Recsky András. Akkor 41 éves, nős, családos, birtokos, de zilált vagyoni viszonyok közt.

A család, melynek ivadéka, a hatalmas és előkelő magyar köznemesi családok közé tartozik. Ősi fészke: Recsk, Hevesvármegyében fekszik. Innen vette nevét is a család. Birhatta már az Árpádházi királyok korában is. A középkor utolsó századaiban már hatalmas volt a család. Egyik tagja, Miklós, már 1447-ben az országgyűlésen képviselte a vármegyét. [...]

Recsky Andrást eredetileg szelid vérmérsékletű embernek ismerte mindenki. De egyuttal pajkosnak és hetykének, s ha szeszes italt élvezett, házsártosnak is. Különös durvasággal vagy affélével soha se vádolták, hogy mesterkéltny gyötrést alkalmazott volna azokkal szemben, kik hatalmában voltak, de annyira csendbiztos mégis volt, hogy fellobbanó hevében testi bántalmazástól ne tartózkodjék. A mint a zsidó fiu vallatása ezt meglehetősen megmutatta (I: 113, 117).

Lusztig Sámuel akkor 40 éves volt, feddhetlen előéletű, családos, nős, 3 gyermeke; – szegény napszámos és vásározó zsidó. Volt egy kis házacskája Tisza-Eszlár Tót-faluban, melyet a községi előljáróság 150 forintra, mai pénzben 300 koronára becsült. Bizony kis ház lehetett. Ennyi pénzen csak egy jóra való polgári zsöllyeszéket lehet venni a városban.

A tanu [Móric] szerint ott volt a vérvételnél. De ő bátran ellene mondott a vádnak. Ott volt a templomban igenis az istentiszteleten, de 11 órakor hazament Vertheimer Farkassal együtt, ki szintén tót-falui lakos. Az eltűnt lánykát nem ismerte, még név szerint se hallotta hírét (I: 143).

Braun Ábrahám, más néven Brenner, 37 éves, nős, 3 gyermekkel, szegény napszámos, tiszta előéletű, egyéb vagyona nincs, csak egy lova és talyigája, ezzel fuvaroz. Ő Uj-faluban lakik, ott volt délelőtt a templomban, öt tanuval igazolta, hogy az uj-falui zsidókkal együtt ment haza 11 óra tájban. Az eltűnt lánykát jól ismerte, de eltűnéséről nem tud semmit.

Veiszstein Lázár 56 éves, család és sikkasztás miatt már büntetve volt, nős, 9 gyermeke van, feles bérlő gazdaságot folytat. Ott volt az istentiszteleten, de annak végétével hazament Ó-faluba egy csoportban kilenczedmagával. A lánykát nem ismerte.

Junger Adolf 58 éves, 6 gyermeke van, mezei gazdaságot folytat, van háza és négy hold földje, multja tiszta. Esztert, az eltűnt lánykát hirből se ismerte. Szentül hiszi, hogy valahol most is él, mert a zsidók őt el nem emésztették. Tizenegy óra tájban ő is hazament az imaházból. Sok tanura hivatkozik, kik vele együtt mentek haza Ó-faluba. – A tanu terhelő vallomása hamis tanuság. Október 18-iki vallomásában azt mondja, hogy Nagyfaluban a csendbiztos erőszakolta ki azt a vallomást. Volt egy ibrányi származású fogolytársa a fogházban. Ez beszélte neki, hogy Móricz vallatásakor mint letartóztatott vádlott, ő is Nagyfaluban volt a csendbiztosnál, s ő is látta és hallotta, miként erőszakoskodtak a tanuval.

Volt még más két fogolytársa is: Hegymegi Sándor és Jámbor Pál nevűek. Ezeknek is elbeszélte az ibrányi fogoly a Móricz gyerek vallatását (I: 144–145).

Utóbbi személyleírások persze időnként, ahogy Kövér György is utalt rá, értékelő mozzanatokkal, Eötvös látásmódjának motívumaival telítődnek.⁵² Míg például Kozma Sándor főügyész pozitív jellemzése, amelynek ürügyén az ún. „magyaros műveltség”-ről gondolkozik a narrátor, voltaképp önportré is (I: 243–244), a Recsky Bandiról szóló leírásba ékelt reflexiók a vármegyei nemesség dzsentrivé zülléséről tudósítanak („[n]éha eltorzult a fejlődés” [I: 115]), Verhovay Gyula újságírói portréja pedig az emberi természetről, tömeg és egyén viszonyáról való eszmélkedésre sarkallja:

Csak egy újságíró volt köztük [ti. a vérvádat kieszelő „titkos tanács” tagjai között], a „Függetlenség” című lap szerkesztője és tulajdonosa. Egyébként képviselő. N neve: Verhovay Gyula. Csodálatosan élénk és erős tollu s erős szenvedélyű író. Hirlapírói működését olthatlan zsidógyűlölet vezérelte. Nagy írói képességnek volt birtokában s a nyelvet bámulatos ügyességgel kezelte. De vére csak a gyűlöletre, csak a bírálatra, csak a tagadásra, csak az emberi gyöngeségnek kinyomozására hajtotta. Írói szelleme nem ismerte a szeretetet, tehát nem ismerte az igazságot. Az a lélek, mely szeretni nem tud, sötétnek látja a világot s a vak sötétségben nem veszi észre vagy eltűnő kicsiségnek látja az igazság sugarait. Azért nem is becüli eléggé ezeket. De épen azért el is téveszti az életnek járt utjait s belebódul a sivatagba. Az az író, a ki csak haragra, boszura, gyűlöletre hajtja közönségét, csakhamar el is veszti közönségét. A tömeg egészen sohase jó, de egészen sohase is rossz. Csupán haragudni és szakadatlanul haragudni nem természete. S emberi fajunknak ebben áll nagy tökéletessége (I: 307–308).

Ugyanakkor Eötvös, tartva magát a művészség kritériumához (amelyet a könyv előszavában fejtegetett), csakugyan nem pusztán „adatok tömegét” közli. A regényműfaj narrációjára jellemző prózaszervezés nem csak abban mutatkozik meg, hogy a még elmondandó fejleményeket sejtelmes előreutalásokkal jelzi a narrátor,⁵³ és hogy a történet érzelmileg telített epizódjait (például a Móricból Nagyfaluban kikényszerített vallomás elkészültét, a csonkafüzesi holttest eltemetését a katolikus temetőben, a hullaúsztatás vádját megerősítő Matej Ignác vallomását vagy épp Scharf József és fia feszült párbeszédért a végtárgyaláson) időnként cselekményesíti, novellisztikus jelentek formájában adja vissza a szöveg.⁵⁴ Abban is, hogy a rekonstruált eseményeket, a törvényszéki vizsgálat mozzanatait, a védelem munkáját, saját nyomozásait és a végtárgyalást elbeszélő szövegrészeket hangulatfestő paratextusok és metaforikus vagy jelképfunkcióval rendelkező tropikus betétek

⁵² KÖVÉR, *A tiszzaeszlári dráma...*, 374.

⁵³ Lásd pl.: I: 84, 148, 252.

⁵⁴ Lásd pl.: I: 117–124, 305–306; II: 2–9; III: 105–108.

színesítik. Túl az időnként *cliffhangers*szerűen záruló⁵⁵ fejezetek némelykor bibliai metaforikát működtető („Legyen sötétség!”, „A sötétség nagyobb lesz”, „Legyen világosság!”),⁵⁶ másutt pusztán figyelem- és izgalomkeltő hatású („A föld alól”, „Haj-sza a koldus után”, „Mi történt a Tiszán?”, „A megmérgezett lélek”) címadásán, az elmondottakat és még elmondandókat a narrátor gyakorta metaforák segítségével teszi értelmezhetővé – avagy egy-egy kifejtett hasonlatból (mint tételből) indul el a következő eseménysorozat elbeszélése (mint bizonyítás). A Scharf Móric tanúvallomása utáni, de még a csonkafüzesi holttest felbukkanása előtti helyzetet jellemzi a következő (fejezetkezdő) betét, amely a víz, a Tisza megszemélyesítésével értelmezi a természeti törvényszerűségek és az emberi világ (egyéni akarat, érdek, vágyakozás, türelmetlenség stb.) diszharmóniáját:

Igaz, hogy holttestnek nyoma se mutatkozott. Élhetett az az eltűnt lányka valahol erőben, egészségben. Elvihették magukkal kóbor cigányok is. Elbujdoshatott valahova maga a lány is. Vagy önként válhatott meg örömtelen életétől a Tisza hullámaiban. A víz néma. Nem is kíváncsi, nem is fecsegő. Nem árulja el, mi történik mozgalmas keblének mélységeiben. A folyam nem ott adja ki halottjait, a hol azokat magába fogadta. S nem is akkor, a mikorra várják. A folyam nem engedelmeskedő szolgája se a hatóságnak, se a bíróságnak. Nem számít a becsületes megtaláló s a szerencsés felfedező jutalmára se. A zsidók tízezer korona jutalmat tűztek ki annak számára, a ki az eltűnt lánykát élve vagy halva megkeríti. A Tisza lassu hullámai nem törődtek ezzel (I: 141–142).

Másutt szintén természeti képpel, egy kifejtett és értelmezett hasonlat segítségével világítja meg az értelmezni kívánt jelentésösszefüggések kiterjedtségét, komplexitását – fölvezetve egyúttal a tiszai tutajosok életmódját minuciózusan bemutató, meszerien stilizált fejezetet:

Mi a nagy erdő?

A magyar nép közmondása azt a kérdést, azt az ügyet nevezi nagy erdőnek, a mely tisztátalan, zürzavaros, tele van homálylyal, rejtélyeit megmagyarázni nem lehet, vagy sokféleképp lehet magyarázni, a mint kinek-kinek esze, bölcsesége, tapasztalása s jó vagy rossz indulata sugallja. Egy szóval: az át nem látszó ügyre mondja: nagy erdő ez!

Igen jól mondja.

A nagy erdőnek, az őserdőnek nincsenek útjai, nincsenek tisztásai. Biztos járása még a vadnak sincs benne. Napfény nem hat belé, holdnak ragyogását, csillagos ég

⁵⁵ „Négy napi lázas jövés-menés, kihallgatás és nyomozás után se az eltűnt lánynak semmi nyoma, se a zsidók bűnösségének semmi tárgyi jelensége. Más irányba kellett terelni az eljárást. / Tanút kellett szerezni” (Uo., I: 99). „– Ezzel bevégzem a sötétség fejezetét. [...] Az igazság új elemét kell napfényre hozni, hogy bekövetkezzék a világosság” (II: 57).

⁵⁶ 1Móz 1,1-5.

fényét nem ismeri, leáldozó napnak hanyatló világa, piruló hajnalnak vidám arcza ismeretlen a nagy erdőben. Eltéved benne mindenki, az égnek tájékaiban megzavarodik benne az ember; hol a legrövidebb út, a mely belőle kivezetne: nem tudja senki.

Ilyen az az ügy, melynek sok szála van, s melynek szálait elfogultság, rövid elmék, zavaros indulatok összekuszálják.

A nagy pernek más vidékére térünk át.

A hol eddig jártunk: az csak kisebb vidék. Az még nem az igazi nagy erdő. Az eszlári zsidó imaház, az egyházfi lakása, a nagyfalusi csendbiztosi uriház, a nyiregyházi börtön, néhány metsző, néhány zsidó koldus, néhány eszlári zsidó s a Móricz gyerek tanusága: im, ebből áll az a kisebb vidék, a melyet némileg már megismertünk. E vidéknek csak egy igazi rejtélye van: miként tűnt el Eszter, a szegény lányka?

Most más vidékre kell áttérnünk. S először is a Tisza életére kell egy pillantást vetnünk (I: 183–184).

Másutt a természet a cselekvés lélekrani háttérének (és ezzel együtt az emberi esendőség) érzékeltetésére szolgál, például abban a jelenetben, amikor a tiszai tutajosok azon kezdenek tanakodni, mit kezdjenek a temetetlen vízihullával. A részvét érzésének előbukkanását az alkonyat észlelésén – és a népies költészet allegorikus poétikáját idéző ábrázolásán – keresztül vezeti föl a narrátor:

Az alkonyat meghatja a mezei ember lelkét. A nappali munkába kifáradt a test s vele mintha bágyadtabb lenne a lélek is. Elnyugodni készül mind a kettő. A mint csökkenik a napnak fénye, mintha csökkennék az élet mozgékonyasága is. A parti fű lehajtja levelét; sóslorom, vad öröm, papsajt, parti mályva fekete színt ölt magára, a bogáncs se olyan büszke, mint fényes nappal s a vad hajnalka is bezárja fehér szirmait. A szunyadás sejtelve borul fűre, fára, mindenségre. Mintha szótlan komolyság, szelid bánat járna együtt az alkonyal. A libucz is elhallgat, a fehér csér se csapong, a gólyák is hazatakarodnak fészkeikre, a gémekek és kócsagok is némán meredt nyakkal nézik a nyugvó napot.

A tutajosok csendes lelke még csendesebbé válik.

A közeli falvak tornyaiban megkondul az esti harangszó. Tisza Dada, Tisza-Lök, s a tulsó partról Baj, Rügy, Takta-Kenez harangszavát oda ringatja a levegő esti áramlása. Minden harangszó más, mégis mind egyenlő. Beleszól a harangba a gulyák kolompja s a teknősbéka füttyenése. Estennen ő is kijön a partra bogarászni. A mint hallja a harang szavát: egyik-másik tutajos keresztet vet magára, talán föl is fohászodik a magasságba, talán haza is gondol azokra, a kiket otthon hagyott. Így borong lelke ott a halott közelében (I: 222).

S az alkony elsősorban auditív észlelésekkel (harangszóval, békakuruttyolással) jellemzett impressziója a *halállal való szembesülés* tapasztalatát rejtí magában a „vízi emberek” egyszerű és naiv érzelmvilágát tükröztető elmélkedés előzményeként:

A kis léleknek nincs tudománya, csak érzése, ösztöne sejtelve. A kis lélek előtt nagy tünemény a halott. Sokkal nagyobb, mint az élő. Állítsd eléje Napoleont, Hannibalt, Julius Caesart: megnézi vagy meg se nézi, de nem bámulja meg. Legfölbjebb lovát, köntösét, sarkantyuját, buzogányát. De a halott mellett eláll, elgondolkozik, eltűnődik, elméláz órákig. Habár ez csak szegény koldus elaszott gyermeke volt is.

Hiába mondanák neki, hogy a holttest nem egyéb, mint egy csomó élettelen ásványnak keveréke, most még ugyan egy tömegben, de csakhamar széjjelszállingózva. Ennyi nitrogén, ennyi oxigén, ennyi víz, ennyi mész, ennyi foszfor, ennyi vas együtt: ime ez a holttest. Ugy nézne rád, mint halálos ellenségére. Vagy boldondnak tartana, vagy pogánynak, istentagadónak.

Ő még hisz. Az ő lelke előtt a holttest még most is élő állat. Hiszen ő is élt, ő is szeretett egykor s őt is szerették egykoron s azok ma is élnek, ma is gondolnak rá, ma is hull érte könnyük. Hogy ne volna tehát benne most is élet? Csak mi nem vesszük észre. A mit benne látunk, az nem mozdul többé, de mi az, minő kevés az, a mit a gyarló ember szeme láthat. Lent a földben, fönt a magasságban, mindenütt új élet vár a halottra. A halottat tehát magára hagynunk, a földszínen temetetlen hagynunk nem szabad (I: 222–223).

Másutt a fejezetcímekben („Legyen sötétség!”, „Legyen világosság!”) is érzékeltetett bibliai utalásrendszer az ügy menetének előrelendítésében, az események irányának narrátori értelmezésében, valamint a védelem tisztánlátásának anticipálásában hasznosul. A csonkafüzesi holttest első, hevenyészett orvosi vizsgálata és annak a megvádolt zsidókra nézvést kedvezőtlen eredménye vonatkozásában olvasható az alábbi szakasz, amely a fejezetcímre referál:

Ez orvosi vélemény szerint a holttest Solymosi Eszteré semmi esetre se volt. Ezt a véleményt fogadta el a vizsgálóbíró is.

Ezzel most már teljessé vált a sötétség. Mint a szent könyvek szerint egykor Egyiptomban: úgy kialudt most már minden világosság a földön és az égbolt erősségein köröskörül. A titkok özöne omlott rá azokra, a kiknek a törvény szerint a lányka eltűnésének történetét föl kellett deríteni (I: 295–296).

A fejezet a további események taglalásakor is életben tartja az értelmező metaforát („Száz kérdés és ezer titok nyomul előre, mint a viharos felhő. / Minden újabb kérdés újabb sötétség. [...] Sötétséget sötétséggel földeríteni pedig nem lehet” [I: 302]); valamint a holttest – időleges – eltemetésének érzelmdús jelentében a feltámadás és az utolsó ítélet is megidéztek a jóhiszemű falusi sírásók szereplői távlatában

(ellenpontozva az emberi törvények kíméletlenségét).⁵⁷ Végül, a második kötet „A sötétség nagyobb lesz” című részegységében tér vissza a világosság-sötétség ketőse a narrátori szövegben, midőn azt olvashatjuk a „hullaúsztatás” zsidók ellen megfogalmazott vádjának elméleti bírálata után:

Ime tehát volt azoknak a panduroknak és szakértőknek lángezüük kigondolni a dolgot, de az a lángezü csak csonka-béna volt. A természet egész törvényén végig gondolni nem tudott. [...] Nem is gondoltak arra, hogy munkájukat majd a vádlottak védői észszel, gonddal, figyelemmel meg fogják bírálni.

– Ezzel bevezetem a sötétség fejezetét (II: 56–57).

A fenti részletben már anticipálja az elbeszélő, hogy a megvádolt zsidók ellen meszterkedő „titkos tanács” munkájának „védői észszel, gonddal, figyelemmel” történő bírálatára is sor kerül majd; előbb azonban visszatér a könyv e szakaszát uraló metaforikához: „Az igazság új elemét kell napfényre hozni, hogy bekövetkezzék a világosság” (II: 57). Megkezdte munkáját a védelem, és a mű szerző-elbeszélője – aki eddig döntően a megismert dokumentumok alapján, azok utódejűségének tudatában rekonstruálta, elemezte, bírálta és összegezte az események egymásutánját – maga is belép a történetbe.

Az látható tehát, hogy Eötvös a tiszaezslári bűnper szerteágazó történetének narrativizálásában a rendelkezésre álló adatok, értesülések elősorolását és különböző összefüggésekben való száraz kifejtését (bírálatát, bizonyítását) művészi igényű szövegszervezéssel: cselekményesítéssel, az írásos források jelenetező elbeszélésével, tropikus betétekkel és tradicionális (bibliai) utalásrendszerrel ellensúlyozza. Némi- leg mégis megkülönbözteti a művet a 20. századi „tényirodalomtól” – akár a falusi szociográfiáktól, akár a dokumentum- és riportregény későbbi vonulataitól – az, hogy Eötvös döntően nem személyes tapasztalatok vagy hosszús „terepmunka” nyomán végezte munkáját, és adott képet a tiszaezslári események lokális társadalmi háttéréről, hanem mintegy saját elképzeléseiből, „világismeretéből” dolgozott (természetesen a rendelkezésére álló források mellett). Mint Kövér György is megjegyzi, a részletgazdag leírások és nagy emberismeretről tanúskodó elmélkedések értékét némileg csökkenteti, hogy Eötvös mindössze két alkalommal járt Tisza-

⁵⁷ „A halottak egykor majd feltámadnak. Ennek a nyomorult lánykának lelke is, ha mikor már bejárta az eger és a földet s nem talált társára, az időtlen idők végén bizonyosan visszajön majd ide még egyszer, hogy az utolsó ítélet tárogató szavára ő is örök bírāja elé álljon. Milyen jól esik majd neki akkor, ha ott találja azt a kis virágszálat porladó csontjainál. A ki bizonyoságot tesz neki arról, hogy mégis volt egykét ember, a ki édes szízzel gondolt rá, mikor ide eltemették. / Balgatag elméjű szegény falusi sirások! Ők gondolkodtak így. Jól tették, hogy így cselekedtek. Ha ily ismertető jeleket nem tesznek a halott mellé: ki tudja milyen vége lett volna a nagy pernek? / Mert bizony se az a két virágszál, se a szegény halott nem maradt ott. Először eltemette a Tisza árja, azután eltemették a jámbor tutajosok, azután eltemette a szolgabíró, s most már végképen eltemette a hatóság azt a szegény halottat. Most már mindenki azt hitte: itt lesz utolsó pihenője. / Dehogyan lett. Innen is kiásták, száz darabra széttagolták, soha többé el se temették” (I: 306).

eszláron: „egyszer 1882. december elején, amikor az exhumálásra leutazott az egyetemi orvosszakértőkkel, újságírókkal együtt, másodszor pedig 1883 júliusában, amikor a nyíregyházi tárgyalást egy napra megszakítva az egész bíróság, újságírókkal együtt helyszíni szemlét tartott a faluban. A két látogatás közül egyedül az első, az exhumálási alkalom szerepel visszaemlékező dokumentumregényében.”⁵⁸

Épp ezért sem a legcélravezetőbb, ha *A nagy per* értékelését és műfaji behatárolását a tényirodalom 20. századi – leginkább csak tematikus vonásaik alapján elkülöníthető⁵⁹ – műfajvariánsai felől kívánjuk megragadni. Összetettebb a kép, ha Eötvös prózairói gyakorlatának leglényegesebb forrása, a 19. század végi hírlapírás differenciálódásának kontextusában próbáljuk meg saját korába „visszahelyezni” *A nagy pert*. Bár sajnálatosan az oknyomozó, tényfeltáró újságírás és a szépirodalom kapcsolódásaira fókuszáló hazai alapkutatások kis számban állnak rendelkezésre, tudható, hogy tiszaezlári bűnper (1882–84) és a kötet megjelenése (1904) közötti két évtized a tényfeltáró riport műfaji önállósulásának időszaka, amelynek nyomai a magyar újságprózában is érzékelhetők.⁶⁰ Noha a skót jogász és kriminológus, William Roughhead (1870–1952) és későbbi fegyverhordozója, az amerikai Edmund Pearson (1880–1937) előbb jogi szaklapokban és magazinokban, majd kötetek sokaságában megjelent, híres, megtörtént bűnügyekről szóló (később a *true crime* műfaji előzményének tekintett) elbeszélései ekkor még nem voltak ismertek Magyarországon, épp ez idő tájt, az 1890-es években érzékelhető a tényfeltáró

⁵⁸ KÖVÉR, Eötvös Károly eszlári emlékei..., 94; lásd még: Uő, *Tiszaezlár (biografikus) emlékezete...*; Uő, *Tiszaezlár „felejtethetlen» emlékei”...*

⁵⁹ Vö.: KOLTAI–SZERDAHELYI, i. m., SZERDAHELYI István, *Műfajelmélet mindenkinek*, Akadémiai, Budapest, 1997, 170–172.

⁶⁰ E folyamatra *A magyar sajtó története* című összefoglalásban is történik utalás bizonyos pontokon: „A hazai szenzációk, a riportok is csak az 1880-as évektől kezdődően foglalnak el egyre nagyobb teret a lapokban. Az egykorú sajtót lapozva úgy tűnik, mintha az 1870-es évek végéig semmilyen kiugró, helyszíni beszámolót érdemlő esemény nem történt volna. Még az akkori választásokról is csak mozaikszerű képet kapunk, közvetlen beszámolót csak a fővárosiakról adtak. Az 1879-es szegedi, hetek alatt kifejlődő árvízkatasztrófáról gyér távirati tudósítások jöttek – napokkal a város teljes pusztulása után utaztak le az első laptudósítók. / Az 1880-as évek jelentős hazai eseményei viszont részben még ma sem hullottak ki az emlékezetből, s ez az egykorú sajtónak köszönhető. 1882-ben a középkori vérvád felelevenítésével állítottak zsidó vallásúakat bíróság elé, s az úgynevezett eszlári per visszhangja mutatja a sajtó változását. A régi tradíciókat követő kormánypárti *Nemzet* és a függetlenségi ellenzéki *Egyetértés* tízezer szavas távirati tudósításokat közölt, s vezércikkekben hangoztatta a vádlottak ártatlanságát. A modernebb lapok a per rövidebb ismertetése mellett glosszákat, intimításokat, hangulati beszámolókat, rajzos képeket is közzétettek, s üzleti érdekből, az érdeklődést szítva, még a tárgylagosság pózát is felvették, mondván, hogy a végső igazságnak, a teljes bizonyosságnak a bíróság előtt kell majd kiderülnie. Sőt akadt egy orgánium [a Verhovay Gyula szerkesztette *Függetlenség* – R. D. Sz.], amely rosszul felfogott üzleti érdekeitől indítva az antiszemitizmus vizeire hajózott [...]. Majláth György országbíró meggyilkoltatása (1883) volt az első alkalom, hogy a sajtó nemcsak kihasználta-felhasználta a szenzációt, hanem aktívan bekapcsolódott az eseményekbe: maguk az újságírók is nyomozásba kezdtek (s az olvasók sem a rendőrségre, hanem a redakcióba mentek bejelentést tenni), s a rövidesen elfogott gyilkosok nevének említése évtizedekig a rossz emberek szidalmazó megjelenésére szolgált” (*A magyar sajtó története II/2: 1867–1892*, szerk. KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla, Akadémiai, Budapest, 1985, 252, 261–262 [kiemelések az eredetiben]).

riport különválása a publicisztika egyéb műfajaitól a magyar sajtóban is. Kosutány Géza, budapesti királyi törvényszéki bíró 1890 és 1893 között adta közre *Nevezetesebb bűneseteit* négy kötetben, amelynek elbeszélései az adott bűntények rekonstruálásán túl az egész vizsgálati folyamatra is kitekintettek, a bírói ítéletekig és azok tanulságaiig; s ugyanebben az évtizedben készültek el az első – amerikai mintájú – tényfeltáró riportok a fővárosi szegénységről és szenzációs budapesti bűnesetekről, többek között a *Függetlenség* rendőrségi tudósítói (Révész Gyula, Molnár Márton és mások), illetve a lankadatlan buzgalmú riporter, szerkesztő és fordító Tábori Kornél keze nyomán.⁶¹ Míg a tényfeltáró újságírás mint értelmiségi gyakorlat egyszerre adott lehetőséget a társadalmi valóság eddigelé nyilvánosan kibeszéletlen (vagy tabusított) problémáinak újszerű, tapasztalati úton történő ábrázolására, a fotográfia valóságtükröztető erejének felmutatására és a külföldi regényirodalomból ismert bűntény- és detektívnarratívák valós (nyomozói, újságírói) megélésére,⁶² addig a riport mint műfajfogalom a publicisztika világán túlmutató megismerési módként és az elbeszélő irodalom új vonulataként volt értelmezhető. Jóllehet az újabb kutatásban ennek nincs nyoma, de érdemes volna Mikszáth Kálmán Noszty-regényének a „riportregényről” szóló elhíresült utószavát (1907) ennek fényében, a századvégi magyar tényfeltáró újságírás kontextusában újraértékelni:

De ha a meséből lett a regény s levette gyermekcipőit, amint attól folyton távolodott fejlődésében, épp annyira bizonyos, hogy útja végére még el nem jutott; még most is sok a mesterkélttség benne, s a cselekmény szimmetrikus fölépítésében, az összefutó szálak elrendezésében a csináltság erősen érzik. Az olvasó első tekintetre észreveheti a történet kompozícióján s anyagán is az író kezét és ízlését, holott csak a kidolgozáson és fölfogáson volna szabad éreznie.

Világos tehát, hogy az elbeszélő irodalom még mindig megy előre. Megy, de hová? Én úgy gondolom, hogy a hírlapírói *riport* felé. Itt fogja valahol megtalálni a tökélyt. De persze épp úgy nemesítse meg a riportot ezután, mint ahogy megnemesítette azelőtt a mesét. Nincs az a becses írói tulajdonság, mely ne érvényesülhetne ebben a rámban is.

A riport az egyetlen, mely a maga eredeti természetességében folyik. Legközvetlenebb rajzolata a valóságnak s azonfelül szabad és független a szabályoktól. Valóságos „vadon gyermeke” a lapok roppant betűerdejében. A riporter közli velünk a nyers eseményt, felvonultatja az abban részt vett fő- és mellékalakokat anélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani, mint amennyit az esemény megértése kíván. A riporter elmondván az eseményt, épp azon módon, mint aki szötte, maga a Végtet, szélnek ereszti az abban szereplő személyzetet, menjen ki-ki a maga útján, más érdekes vagy nem érdekes, de ezzel többé nem összefüggő események elé, holott az elbeszélő írónak (eddig legalább), kötelessége volt ezeket

⁶¹ Lásd: TOMSICS Emőke, *Újságíró álruhában: A tényfeltáró riport kezdetei Magyarországon*, Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei 2006, 42–52.

⁶² *Uo.*, 49–52.

az alakokat mindvégig összetartani és munkája folyamán vagy végén róluk az olvasónak számot adni, hogy mi lett belőlük azontúl.⁶³

– persze, mint többen is rámutattak, Mikszáth vízióját gyengíti, hogy a riport valóságábrázoló erejével kapcsolatos elképzeléseit épp egy olyan ironikus narrációval szerveződik, variatív-kombinatorikus nagyepikai elbeszélés végére helyezte, amely kevésbé felel meg a fent megfogalmazott elvárásoknak.⁶⁴

Nem folytatva a tényfeltáró újságírás és irodalom hazai alakulásának meglehetősen hézagosan földolgozott történetét, a fentiekből az tűnik lényegesnek *A nagy per* ambíciójára nézve, hogy Eötvös a publicisztikai gyakorlat differenciálódását és a nyomtatott nyilvánosság valóságalkító erejét tapasztalva, a tények jobb megismerésére és az efemer szenzációéhség kielégítésére éppúgy alkalmazható riportszövegek harsány médiaközegében mintha épp e folyamatoknak ellentartva igyekezett volna megformulázni saját szerepét a műben. A három kötet során szélteben-hosszában kárhoztatott sajtóval és a tömegek szenvedélyeit befolyásoló „felizgatott közvéleménnyel” szemben, mintegy a perrel kapcsolatos diszkurzív moraj hatásos ellenbeszédékként építette föl saját narratíváját, amelyet a lelkiismereti szabadság, az erkölcsi tisztánlátás és a jogi szakszerűség értéktelített vonásaival jellemezhető (én) elbeszélőjével mondatott el.⁶⁵ E nézőpontból még inkább lényeges, hogy a mű szerző-elbeszélője nem újságíróként, azaz tapasztalatait interjúkból, terepmunkából, kérdezősködésből összegereblyező riporterként szólal meg – ahogy például a Nyíregyházi tárgyalásról tudósító Mikszáth –, hanem védőügyvédként, mintegy a jogi megismerés elfogulatlanságával ellenpontozva az érzelmileg telített, így szükségképp befolyásolható újságírói beszédmódot.⁶⁶

Ettől függetlenül a tiszaezlári per történetének dokumentatív igényű feldolgozása és közreadása mégis modern tényfeltáró újságíróvá avatta Eötvöst: jóllehet korábban egyáltalán nem próbálkozott efféle riportokkal, *A nagy per* az elsőtől az utolsó betűjéig a sajtóközlésben jelent meg 1902 márciusa és 1903 januárja között – visszairódba ugyanabba a diszkurzív közegbe, amelynek amolyan ellenbeszédékként keletkezett.

A század végén egyre inkább elkülönülő tényfeltáró újságpróza, az irodalmi riport azonban csak az egyik olyan műfaji keret és szövegtípus, amely alkalmasnak

⁶³ MIKSZÁTH Kálmán, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, I–II, s. a. r. REJTŐ István, Akadémiai, Budapest, 1960, II, 231–232 [kiemelés az eredetiben].

⁶⁴ A riportműfaj mibenlétét részletesen vizsgálta a regény vonatkozásában: KUCSERKA Zsófia, *Riportmese-regény: Műfaji olvasatok érvényessége a Noszty fiú esete Tóth Marival-ban = A Noszty fiú esete Tóth Marival. Tanulmányok*, szerk. MILIÁN Orsolya, Gondolat–POMPEJI, Budapest, 2008, 30–45.

⁶⁵ Implicit módon emellett látszik érvelni: SZALONTAY, i. m., 437–439.

⁶⁶ A sajtó és a közvélemény efféle bírálata nemcsak a háromkötetes mű számos pontján tűnik fel (vö. I: 4–7, 128–129, II: 63–73, III: 24–32, 303), hanem az 1883. július 30-án elhangzott nevezetes védőbeszédben is: [EÖTVÖS Károly], *Eötvös Károly védőügyvéd beszéde = Vád- és véd-beszédek a tiszaezlári bűnper végtárgyalása alkalmából. Gyorsírói jegyzetek nyomán kiadja a Nyírvédék szerkesztősége*, Pringer és Jóna, Nyíregyháza, 1883, 37, 52, 54–55.

mutatkozott a modern bűnözés és bűnüldözés maradandó megörökítésére. Mint az egyik korai magyar Doyle-fordító, Tábori Kornél újságírói munkásságát tárgyaló Tomsics Emőke is érzékelteti, a tényfeltáró riport (és az ehhez illeszkedő újságírói/nyomozói gyakorlat) kéz a kézben járt a bűnügyi regények, detektívtörténetek világszintű ismerteté válásával.⁶⁷ A következőkben azt mutatjuk be, miképp érvényesülnek a bűnügyi irodalom formaelvei és narrációs sajátosságai *A nagy perben*, és egy rövid kitérőben Eötvös művének egy világirodalmi párhuzamára is utalunk a műben szembeállított valóságértelmező diskurzusok (vallás, babona, orvostudomány, jog) működését elemezve.

2. Bűnügyi és perregény

Az utóbbi évtizedek 19. századi magyar irodalommal kapcsolatos kutatásai azt bizonyították, hogy bár a tágan értett bűnügyi irodalom különféle műfajvariánsai csak a 20. század folyamán intézményesültek a magyar kultúrában,⁶⁸ a bűnügyi és detektívtörténet műfaji kódjai bűvópatakszerűen jelen voltak a hazai prózaepikában, Kölcsey Ferenc *A vadászlak* (1837) című elbeszélésétől Jósika Miklós *Egy két-emeletes ház Pesten* (1847) című munkáján át, Nagy Ignác és Kuthy Lajos Sue-típusú városi rejtélyregényein keresztül egészen Mikszáth Kálmán munkásságáig.⁶⁹ Bár egyértelmű, hogy a bűnügyi irodalom és azon belül a krimi klasszikus – vegytiszta módon egyetlen műben sem kimutatható⁷⁰ – szerkezeti és narrációs vonásainak egy része hiányzik *A nagy per* krónikájából,⁷¹ a mű középpontjában lévő bűnüldözési és büntetőjogi tematikán túl a szerző-elbeszélő sajátos helyzete is felkínálja ezt az olvasatot.

Úgyanis a mű azon pontjától, hogy a szerző-elbeszélő bevonódik a tisztaeszlári eseménysorozatba, az elbeszélést a nyomozás-nyomolvasás értelmezői gyakorlatai

⁶⁷ TOMSICS, i. m., 49–52.

⁶⁸ Vö.: KÁLAI Sándor, *Miért intézményesül(t) nehezen a magyar krimi?*, Korunk 2014/3, 12–17.

⁶⁹ Mindezt leghatározottabban Mikszáth Kálmán műveivel kapcsolatban hangsúlyozta a kutatás: TARJÁNYI Eszter, *Mikszáth Kálmán esete a detektívtörténettel*, *Literatura* 2005/1, 50–78; T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 199–221; S. VARGA Pál, *Mikszáth „tudásregényei”*, *Tiszatáj* 2011/11, 52–79; SZILÁGYI Márton, *A fiatal Mikszáth és a bűnügyi regény formaelvei (Az apám ismerősei)*, *Irodalomismeret* 2016/1, 60–67.

⁷⁰ Mindehhez magyarul lásd: BÉNYEI Tamás, *Rejtélyes rend: A krimi, a metafizika és a posztmodern*, Akadémiai, Budapest, 2000, 25–46; BENYOVSZKY, i. m., 7–76; KÁLAI Sándor, *Fejezetek a francia bűnügyi irodalom történetéből*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012, 34–51.

⁷¹ Ha Van Dine elhíresült „Húsz szabály a detektívtörténetek írására” (*Twenty rules for writing detective stories*, 1928) című rigorózus cikkére gondolunk, Eötvös műve a szabályzat több pontjának sem felel meg. Hiszen nem egy bűntény logikus igazolásával (hanem Solymosi Eszter öngyilkosságának vélelmezésével) jut el a „megoldásig” (5.), az általa elbeszélte történetben végeredményben *nem* történik gyilkosság (7.), a valódi bűntény(ek)e nem egy személy, hanem egy „titkos társaság” követi el (13.), végül – Van Dine sugalmazása ellenére – Eötvös művében jó néhány részletes jellemrajzzal és „irodalmiaszkodó” leírással is találkozunk (16.). Vö. S. S. VAN DINE, *Twenty rules for writing detective stories* (1928), <https://www.staff.u-szeged.hu/~gnovak/vandine.htm> (Utolsó hozzáférés: 2025. 05. 19.)

látszanak szervezni. Miután a védelem vezetésére fölkért narrátor – előzetes informálódás céljából – leutazik Nyíregyházára, hogy szemügyre vegye az elővizsgálat (és a későbbi vád) koronatanúját, Scharf Móricot, szembesülvén azzal, hogy „nem tanu ez, hanem bálvány. Kifaragva, megidomítva, kifőstve s odaállitva a világ elé” (II: 81), a detektívtörténetek konvencionális kettős narratívája alapján alakul a cselekményvezetés a továbbiakban: a (feltételezett) bűntény elbeszélésére épül rá magának a nyomozásnak a története. Ugyanakkor a mű atipikus vonásai is lényegesek; a törvényszéki elővizsgálatban feltárandó bűntény Eötvös perspektívájában *nem* történt meg (azaz a tiszzaeszlári zsidók nem gyilkolták meg rituálisan vagy vallási fanatizmusból Solymosi Esztert), és ez a beavatott, ideális olvasó számára már a könyv első lapjain egyértelmű. Ugyanakkor – mintegy a helyi igazságszolgáltatás képviselőinek elvakultságából, rosszhiszeműségéből, felkészületlenségéből adódóan félresiklott, vérvádba torkollott és az országos nyilvánosságban is hullámokat vert elővizsgálattal párhuzamosan, a vérvádhívók „nyomozásainak” ellensúlyozására – megindul a védelem munkája, amely voltaképp Bary József aljegyző és társai (a „titkos tanács”) tevékenységét minősíti bűnténysorozatnak, és azt kívánja leleplezni.

Amiképp minden, a tágan értett bűnügyi irodalom fogalomkörében elhelyezhető irodalmi szöveg, *A nagy per* is szembesíti az értelmezőt az információ adagolásának dilemmáival, annak kérdésével, hogy a narrátor milyen módon és mértékben osztja meg saját tudását és a regény világában szereplő figurák ismereteit, vélelmeit az olvasóval. Eötvös műve e tekintetben nem a klasszikus – azaz a bűntény konstatalásától a nyomozáson keresztül az elkövető megtalálásáig vezető – kriminarratívára épül, sokkal inkább rokonítható a „Columbo-típusú” történetekkel, amelyekben a bűncselekmény (gyilkosság) időpontja, helyszíne, módja és elkövetője már eleinte is ismert a befogadó számára, és sokkal inkább az ügy felgöngyölítése (a rábizonyítás) kelt izgalmakat. *A nagy per* olvasva már az első oldalakon bizonyosak lehetünk abban, hogy Tiszzaeszláron nem történt gyilkosság 1882. április 1-jén; az ezt követő 900 oldal annak a próbája, hogy a regény terében nyomozóként viselkedő narrátor miképp tudja bizonyítani e bűntény meg nem történt voltát. A nyomok, tünetek, észlelések aprólékos feltárása (azaz az ügy rekonstrukciója), és a törvényszéki elővizsgálat munkájának bírálata (azaz egy másik bűnténysorozat leleplezése) párhuzamosan halad, amely szükségessé teszi, hogy a narrátor előreutalásokkal jelezze, mi az, amit a történet aktuális pontján okvetlenül szükséges föltárni, s mi az, aminek az elbeszélésére csak a későbbiekben fog sor kerülni. Solymosi Eszter mikrovilágának, rövid „életrajzának” bemutatása és a Szent György havában szokásos tavaszi nagytakarításról való elmélkedés közé ékeli például a következő reflexiót:

Nyájas olvasóm ne gondolja, hogy csupán írói kedvtelésből vázolom az eltűnt lányka élete sorát oly részletesen. Okom van nekem erre. E munka folyamán egészen kigömbölyödik az az ok. De majd később. A hol a fölött elmélkedünk: miként fejlődik az évek sora szerint az a gyermek, a ki születése pillanatától kezdve

szegény, és serdülésének első napjaitól kezdve mindig idegenek parancsára végez cselédmunkát (I: 77).

Sejteti, sugallja, hogy Solymosi Eszter eltűnésének hátterében a szociokulturális tényezőket tartja döntő jelentőségűnek, és ebből véli magyarázhatónak az eltűnés okát, de „Eszter halálának titká”-t – saját koncepcióját Eszter haláláról, azaz hogy nincs más racionális indok, csak az öngyilkosság – csak jóval később, a harmadik kötet közepén tárja föl az olvasó előtt.⁷²

Másutt – nem tudván elszakadni a minden adatra, összefüggésre kiterjeszkedő, hosszas zárójeleket nyitó aprólékos elbeszélésmódtól – Eötvös ki is hagy olyan magától értetődő „ziccereket”, amelyek a szövegalakításban vérbeli detektívtörténetbe illő fordulatok lehettek volna. Ilyen megoldás az is, hogy védelem egyik legnagyobb bravúráját – ti. hogy Eötvös a nyíregyházi tárgyalás június 28-i ülésén fölfedte, hogy a terhelő Scharf Móric-vallomás elkészítésében segédkező törvényszéki írnok, Péczely Kálmán büntetett előéletű, hiszen emberölésért 13 évet ült az illavai fegyházban⁷³ – nem döntő jelentőségű fordulatként keretezi. Már az első kötetben részletezi Péczely sötét múltját (I: 111–113), majd a végtárgyalás elbeszélésekor is visszatér rá, mintegy a befogadó számára egyértelmű háttértényezőt idézve föl.⁷⁴

A nagy per retorikájának efféle – a klasszikus detektívtörténetektől némileg elütő – „motiválatlansága” nem pusztán a per sajátos eseménytörténetéből és Eötvös ismeretközlő, a cselekményesítés mozzanatai helyett sokszor inkább „hangosan gondolkozásnak” tetsző írásmódjából következik. Legalább ugyanennyire levezethető a háromkötetes mű azon ambíciójából, hogy a szenzációhajász hírlapi cikkek diskurzusával szemben nem a tisztaeszlári események „emberi” történeteit, azonosulásra, kisajátításra alkalmas, fikcionalizálható mozzanatait állítja a középpontba (még ha időnként hagyatkozik is ezekre),⁷⁵ hanem az igazság megelégségének nehézségeivel szembesít, a világ minél tökéletesebb megismerésére irányuló törekvések ismeretelméleti dilemmáira kérdez rá. A műben megmutatkozó gondolkodásmód e vonása a 19. századi regényirodalom olyan alkotásaival rokonítja *A nagy pert*, amelyek – a bűn mibenlétéről gondolkozva és részben a bűnügyi irodalom műfaji keretei között – épp a megismerés kontextusérzékeny voltát, különféle valóságkonstrukciók

⁷² Lásd: III: 131–155.

⁷³ Vö.: KÖVÉR, *A tisztaeszlári dráma...*, 375.

⁷⁴ „Történt oly eset is, hogy viharosan zudult föl a közönség. Én ellenem is két izben. Egyszer június 28-án, a mikor Péczely Kálmán írnok rablógyilkos múltját lelepleztem. Pedig ez jogosult, sőt talán szükséges cselekmény volt, minthogy a nagyfalusi csendbiztos lakásán ő készítette el, ő szerkesztette írásba tanuk nélkül és éjszaka Sarf Móricz borzasztó vallomását. Oly ember tette ezt, a ki egykor gyilkos volt s tíz évet töltött el fegyházban. Azt hittem, nem teljesíteném tökéletesen védői tisztemet, ha ezt elhallgatnám” (Uo., III: 172–173).

⁷⁵ Eötvös elbeszélője leginkább a nehezen igazolható – pozitív adatokkal nem alátámasztható – események, döntéshelyzetek értelmezésekor kezd pszichologizálásba a tisztaeszlári dráma szereplőiről szólva, többek között amikor Solymosiné befolyásolhatóságát, a fogságba vetett, gyilkossággal vádolt zsidók benső bizonytalanságát vagy épp Eszter (feltételezett) tettének, öngyilkosságának motívumait veszi számításba.

általi meghatározottságát állítják előtérbe. A magyar prózatörténetből Mikszáth életművében mutatták ki az utóbbi évtizedek kutatásai a leglátványosabban, hogy miképp alakítják különböző, alkalmasint egymással szembenálló vagy egymást relativizáló valóságkonstrukciók az elbeszéléseket (és vezetnek megnyugtató, kétségteli, abszurd vagy épp tragikus végkifejlethez),⁷⁶ e helyütt mégis inkább egy valamivel távolibb, világirodalmi párhuzamra utalnék Eötvös műve vonatkozásában.

Exkurzus: Eötvös és Zola

Akármilyen furcsa, a tanulmány főhőse, Eötvös Károly és a század egyik leghíresebb francia regényírója, Émile Zola (1840–1902) egymás kortársai voltak, és nevük nem itt és most említették először egy kontextusban. Ismeretes, a tiszaezlári drámát követően a század másik elhíresült antiszemita bűnpere a Dreyfus-ügy volt,⁷⁷ amelynek nyomán Zola is exponálta magát: *Vádolom! (J'accuse)* címmel publikált a francia köztársasági elnöknek, Felix Faure-nek címzett nyílt levelet a *L'Aurore* hasábjain 1898 januárjában, amelynek következtében beperelték, így rövidesen Londonba menekült, tartva az egyéves felfüggesztett börtönbüntetéstől. A Dreyfus kapitány mellett kiálló Zola és az Eszláron megvádolt zsidók védelmét elvállaló Eötvös humanitárius helytállását, erkölcsi tisztánlátását gyakorta emlegetik párhuzamként az Eötvös-recepcióban,⁷⁸ illetve az is lényeges, hogy – amint Kövér György utal rá⁷⁹ – a Dreyfus-per nemzetközi visszhangja is inspirálhatta Eötvös a tiszaezlári per irodalmi megörökítésére.⁸⁰

⁷⁶ Összefoglalóan lásd: MILBACHER Róbert, *A Mikszáth-befogadás főbb irányairól*, Tiszatáj 2011/11, 80–87.

⁷⁷ A zsidó származású Alfred Dreyfus (1859–1935) francia vezérkari katonatisztet 1894. október 15-én letartóztatták kémkedés és hazaárulás vádjával, megfosztották katonai rangjától, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Bár a nyomozás során több kiderült, hogy a párizsi német követség attaséjának átadott, katonai titkokat tartalmazó dokumentumot nem Dreyfus készítette, hanem Ferdinand Walsin-Esterhazy őrnagy, Dreyfus feltételezett tettének „indítékát” sokan zsidó származásában vélték megtalálni, és ennek bizonyítására ellenlábasai hamis okiratok gyártásába kezdtek. A Dreyfus-ügy hullámai Franciaországban politikai-társadalmi válságot okoztak, és vidéken antiszemita pogromok sokaságára került sor. Dreyfus 1899-ben kapott kegyelmet, és a Semmitőszék (*Cour de cassation*) ítélete nyomán 1906-ban rehabilitálták.

⁷⁸ Lásd példaképp: LUKÁCSY, i. m., 11; HEGEDŰS Sándor, *Mikszáth Kálmán Nyíregyházán*, ItK 1967/3, 300–303; valamint *A nagy per* 2010-es (rövidített, középiskolásoknak szánt) kiadásának fűlszövegében is felbukkan az Eötvös–Zola-összehasonlítás: EÖTVÖS Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*, szövegmond. SIMONCSICS Péter, M-Érték, Budapest, 2010.

⁷⁹ KÖVÉR, *Eötvös Károly eszlári emlékei...*, 96.

⁸⁰ *A nagy per* bevezetőjében azt olvashatjuk, hogy „[c]sak Franciaországnak volt azóta egy bírósági ügye, mely a közérdeklődés felköltésében némileg megközelítette a szegény leányka eltűnésének nagy kérdését” (I: 3). Emellett tudható az is, hogy Eötvös az 1890-es évek végén a Dreyfus-ügy újratárgyalásának fejleményeit – amolyan önjelölt szakértőként – a sajtóban is véleményezte, Zola nevezetes cikkére is reagálva (lásd: EÖTVÖS Károly, *A Zola–Dreyfus-pör*, Budapesti Napló, 1898. febr. 9., 1–2), illetve valamivel később interpellációt nyújtott be a fővárosi közgyűlésben arra nézve, hogy a tanács vegye fontolóra Magyarország részvételét az 1900-as párizsi világtkiállításon „Franciaország mai belső állapota”-ra hivatkozva ([NÉV NÉLKÜL], *Eötvös Károly a párizsi kiállítás ellen*, Pesti Napló, 1899.

E helyütt azonban nem a Dreyfus-ügy és a tiszaezlári dráma – valós és vélelmezett – hasonlósága miatt, sokkal inkább irodalmi vonatkozásban kell utalnunk Zolára, mivel a francia regényíró regénypoétikájának egynémely vonása párhuzamba állítható *A nagy per* koncepciójával, leginkább a valóság megismerését befolyásoló diskurzusok működésére nézvést.

Kálai Sándor monografikus terjedelemben vizsgálta Zola *A Rougon-Macquart család* című, az 1860-as évektől az 1890-es évek elejéig készült, előre megtervezett, húsz regényből álló ciklusát, arra helyezve a fókuszot, hogy – elsősorban a pap és orvos figurák felléptetésén keresztül – milyen döntő szerepet játszik a különféle vallási és tudományos diskurzusok szövegbe építése a Zola-regények szereplői és narrátori távlatában.⁸¹ Műfaj történeti és narratológiai alapkérdéseket, a katolikus egyház 19. század közepi megítélésének összetettségét, francia politikatörténeti kontextusok sokaságát, illetve tudomány- és intézménytörténeti mozzanatokat is gazdagon feltérképező értelmezéséből az derül ki, hogy a regényekben a teológiai és a tudományos beszédmód „jelentős szerepet kap az egyik legfontosabb szinten, a történet közvetítettségének szintjén. A narrátori beszéd mind a két [...] diskurzusból átvész olyan elemeket, amelyek így metaforizálódnak, s több szövegben is hasonló konnotációt kapnak. A tudományos és technikai diskurzusból érkezik a *láz*, a *hasadás*, vagy a *gép*, *gőzgép* metafora, mely utóbb pozitív és negatív felhangokkal rendelkezik. A vallási diskurzusból pedig a *szentély* metafora több regényben is hasonló konnotációval bír.”⁸² A vallásos szimbólumok, az új 19. századi (ma már részben pszeudo-)tudományos elméletek (pl. az örökléstan, a lombrosói kriminológia, a degenerációval kapcsolatos elképzelések) és technológiai vívmányok értelmező metaforakészletként történő alkalmazása alapvető jelentőségű Zola egy kései regénye, az *Állat az emberben* (*La Bête humaine*, 1891) esetében is,⁸³ amelyet Kálai a folytatásos regény mediális feltételrendszere és a bűnügyi regény műfaji sémai alapján is értelmezhetőnek vél.⁸⁴ Jóllehet Zola jóval bonyolultabb poétikai kódoltságú, hangsúlyozottan fikciós kísérleti regénye sok szállal kötődik a 19. századi népszerű folytatásos regények – napi hírekből (is) ötletet merítő – hagyományából,⁸⁵ az Eötvös művével való összevetésben nem érdektelen az a tematikus-motivikus hasonlóság, hogy az egymásra rétegződő bűntényeket, azok feltárását (és ezzel együtt a szereplők erkölcsi lesüllyedését vagy legalábbis esendőségét) részletgazdag módon bemutató elbeszélés a nyomozást követő nagy nyilvánosság előtt zajló és az országos sajtóban is nagy visszhangot kiváltó per eseményeire is

szept. 13., 8). Lásd még: Eötvös Károly, *Mit nem tudunk a Dreyfus-ügyben?* = *Uő, Nagyokról és kicsinyekről*, Révai, Budapest, 1906, 176–182.

⁸¹ KÁLAI SÁNDOR, *Papok és orvosok: Vallási és tudományos diskurzus Émile Zola regényciklusában*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009.

⁸² *Uo.*, 334 [kiemelés az eredetiben].

⁸³ Émile ZOLA, *Állat az emberben*, ford. ANTAL László, Európa, Budapest, 1963.

⁸⁴ *Vö.*: KÁLAI, *Papok és orvosok...*, 284–285, 310–314; KÁLAI, *Fejezetek a francia bűnügyi irodalom...*, 74–91.

⁸⁵ KÁLAI, *Fejezetek a francia bűnügyi irodalom...*, 76–77.

kitekint, az igazságszolgáltatás működésképtelenségével szembesítve,⁸⁶ Denizet, az ügyhöz kirendelt vizsgálóbíró által létrehozott „logikus konstrukcióról” – mint a történet egyik kicsinyítő tükréről – az olvasó tudja, hogy nem felel meg a valóságnak, csupán egy lehetséges elbeszélése annak. „A regényben [...] a bűnesetek és azok interpretációi keresztezik, kiegészítik egymást vagy épp egymásban tükröződnek. A transzparencia, a realista típusú elbeszélés vágyálma veszélybe kerül: a regény éppen azt példázta, hogy egy esemény csak elbeszélésekben, azok variánsaiban létezik, s az igazság kritériuma pedig az elbeszélések társadalmi játékterében betöltött erejében rejlik.”⁸⁷

Mindezeket, az események interpretációkhoz kötöttségét és az igazság kritériumának társadalmi feltételrendszerét *A nagy per* is exponálja, ugyanakkor leginkább rendet kíván tenni az egymást keresztező elbeszélések, látásmódok, gondolati alakzatok és interpretációk sűrűjében. Épp ezért a Kálai által (korábbi könyvében) részletesen elemzett vallási és tudományos diskurzusok, a szövegek pragmatikai szintjén aktiválódó metaforakészletek másképp hasznosulnak az Eötvös-mű retorikájában. Míg a balzaci mintára épülő univerzalista, enciklopédikus igényű regényciklusokban⁸⁸ gondolkodó Zolánál az intézményesült, specifikált tudásformákat tükröző vallásos és tudományos diskurzusok elemzése a modern ellenőrző és büntető társadalom focialult-i perspektívájában, valamint a különböző társadalmi mezők önelvű működésének bourdieu-i koncepciójában tűnik kifejezetten termékenynek,⁸⁹ addig a rendszerszintű vízióval és analitikus gondolkodással nem vádolható Eötvös Károly művében mintha e diskurzusokat maga a narrátor exponálná mint a tisztaeszleli események értelmezésére alkalmas és alkalmatlan tudásformákat.⁹⁰ Átfogalmazva a fentieket: míg Zolánál a vallásos és tudományos beszédmódok szereplői és narratori távlatban való érvényesítése döntően *társadalom- és civilizációkritikai* aspektusai vannak (a naturalista/kísérleti regény társadalmi ambíciójával összhangban), Eötvösnél az efféle, egymással párhuzamos diskurzusok elbeszélő általi fókuszba helyezése *ismeretelméleti* jellegű: azzal a kérdéssel a középpontban, hogy milyen *tudás* birtokában juthatunk el az igazsághoz? *A nagy per* bevezetőjében – illeszkedve az 1883 júliusában elmondott Eötvös-védőbeszéd vonatkozó tételeihez – leginkább a *közvélemény*, a szélesebb tömegek (sajtó révén instrumentalizált) véleményalkotása válik bírálat tárgyává mint olyan hétköznapi tudás, amely befolyásolhatósága, érzelmi telítettsége és felületessége folytán alkalmatlan az igazság földerítésére.⁹¹ Ezzel párhuzamosan az elbeszélő azt is hangsúlyozza, hogy a *történelmi tapasztalat* alkalmas értelmezési keretet szolgáltat

⁸⁶ Uo., 79, 83.

⁸⁷ Uo., 85.

⁸⁸ Vö. KÁLAI, *Papok és orvosok...*, 10.

⁸⁹ Uo., 22–33, 219–258.

⁹⁰ Mint korábban láthattuk, Eötvös is alkalmaz a narrációt átszövő – természeti és kisebb részben vallásos – metafora- és utalásrendszert, nála azonban mindennek leginkább a cselekmény előrelendítésében és az atmoszférateremtésben van szerepe.

⁹¹ Lásd: I: 4–10.

a tisztaeszlári dráma kezelésére, így jutunk el – kikerülve a korabeli magyar társadalom antiszemitizmusának kényes problematikáit – a „vallási háború” (Deáktól kölcsönzött) terminusáig, amely a felekezeti konfliktusok, a vallási türelmetlenség magyar történelemben régóta rögzült képzeteihez kapcsolja a per eseménytörténetét.⁹² De még ugyanitt, a bevezetőben egy harmadik tudásforma, a *babona* is szerepet kap egyfajta civilizációtörténeti keretben, hiszen a történeti igazságként nem mérhető, csak a jóság, „az erő és a nemesség” alapján megítélhető hitrendszerekben is jelen vannak még bizonyos babonák, amelyek

részint nevetségesegek, részint ártalmasok, sőt veszélyesek. Ezeket irtani kell. A nevetségest a hitnek méltósága és komolysága érdekében kell irtani; – a veszélyest és ártalmast az emberek nyugalmanak és egyéb hitvallások tiszteletének és sérthetlenségének érdekében. A kísértetek, a boszorkányok, a hazajáró lelkek, a bolygó zsidó babonája a keresztyénség művelt rétegeinek képzeletéből már egészen kiveszett. Csak a művészet egyik-másik ága foglalkozik még ezekkel, ép úgy, mint a régi hellén és latin hitregék alakjaival. E babonák már nem a hit, hanem az emlékezés birodalmához tartoznak.

A vérvád még ma is eleven babona. Még ma is van benne annyi élet, hogy véletlen körülmények találkozása esetén lábra kel, talpra ugrik s ádáz dühvel marczangolja azokat, kiket közelében talál. Minden nagy és nemes lélek kötelessége lebírni őt (I: 7–8).⁹³

Ekkor jut el a narrátor a könyv céljának megfogalmazásáig, amely magában rejtí az igazság feltárásának *egyetlen* lehetséges módját:

⁹² Lásd: I: 9–11.

⁹³ Minderre a harmadik kötet végén is visszatér a narrátor, saját szerepét (visszamenőlegesen) értelmezi: „Nem büntetőjogi per ez, bár mennyire beleszorítják is a bírói eljárás keretébe s bármiként földiszítik is a perjog czafrangjaival. Annak a tizenöt eszlári vádlottnak valóban semmi szüksége sem volt arra, hogy Sarf Móricz és Matej Ignác ostobaságai ellen épen én védjem meg őket. Elvégezhette volna e munkát az ország három-négyezer ügyvédjének mindegyike. Ha ez a per mindennapi megszokott per lett volna. / A vérvád szörnyű alakja állt a világ előtt! / Mi az a vérvád voltaképpen? / Minden történetalkotó fajnak más a vallása. Még a keresztyén vallás is más meg más a nagy emberfajok és a nagy nemzetek szerint. A fajok és a vallások is türelmetlenek egymás iránt. A tömegek műveltsége a legműveltebb nemzeteknél se jutott még el bölcséleti magasságra és tisztaságra. A tömegek faji és vallási türelmetlensége időnként annyira feszül, hogy megkivánja a harcot. A zsidó más faj és más vallás. Hadat üzennek neki. A hadüzenet egyik ősi megszokott alakja a vérvád. Ezer éves alakja s a babonás hit által megszentelt alakja. / Előáll a harc. Művelt korunk szelidebb módszerével, de azért könyörületlen szenvedélyével folyik a harc. A harczba belevegyül az önzés, az életnek a munka és siker versenyéből fakadó gyűlölködése s a politika cselszövénye is. Valami véletlenség belekeveredik a harczba s annak perjogi, bírósági alakot ad. / De per ez már ennél fogva? / Dehogyan per. Csak az alakja az. A régi harc az, a fajok és a vallások egymásközi feszengésének harca. A melyben az emberszeretnek és tiszta elmének kell szembeállani a tömegek babonájával és szenvedélyével. A bíróság a bajvivó tér, a védelem képviseli az emberszeretetet és tiszta elmét. A cél a babonának és szenvedélynek legyőzése. / Kezdetről fogva így ismertem föl szerepemet e nagy perben” (III: 196–197).

Ennek csak egyetlen biztos módja van.

Minden esetet, a mikor fölmerül, minden elfogultság nélkül, tökéletes gondnal és figyelemmel meg kell vizsgálni s a világ elé tisztán és hiven terjeszteni. Annyi józan ész s annyi nemes sziv van a világon, hogy ha az eset tisztán áll előtte, igazságszerető felbuzdulása képes arra, hogy önmagától is nyomban elutasítsa s a gyöngye lelkekből s ingatag szivekből is nyomban kiirtsa a vak és ártó hiedelmeket (I: 9).

Megfogalmazásmódja azonban itt még kétségeket ébreszt, hiszen a társadalmat szélsőséges gondolatokra és tettekre ragadó babona „lebírásának” pontos módját itt leginkább csak erkölcsi értékvonatkozásokkal, humanista, felvilágosult erényekkel írja körül: tisztánlátás, elfogulatlanság, gondosság, figyelem, józanság, nemes érzések – és a vizsgálódások eredményének a „világ” előtt való felmutatása. Ekkor tehát még nem konkretizálódik, mi az a – fenti erényekkel összhangba hozható – megismerési mód, amely alkalmasnak találtatik a roppant bonyolult és szerteágazó „eset” föltárására. A háromkötetes mű a későbbiekben nem hagy kétséget afelől, hogy az ügy felgöngyölítésének és a „világ elé terjesztésének” egyetlen autentikus módja a felvilágosult jog körülményeket számba vevő és bizonyításra/bizonyíthatóságra épülő gondolkozásmódja, amely alkalmasint szemben áll a per eseménytörténetében nagy szerepet játszó „szakértői” (tudományos, orvosi) megismerés játékszabályaival. A „szakértői” megismeréssel kapcsolatos kételyekről a mű második és harmadik kötetének számos pontján értekeznek az elbeszélő,⁹⁴ ám a jogi és orvosi megismerés különbsége és ez utóbbinak a (természettudomány egészére kiterjesztett) korlátai talán abban az eszmefuttatásban a legszembetűnőbbek, amelyet a Mihalkovics Géza orvosszakértővel való találkozás leírásához fűz reflexióként. Miután a tudós orvos a csonkafüzesi holttest csontjainak tüzetes átvizsgálása után megállapítja, hogy a hulla életkora 14 év és négy hónapnál (azaz Solymosi Eszter életkoránál) minden bizonnyal több lehetett, a narrátor a következőképp foglalja össze kettejük párbeszédét:

Azt mondtam Mihálkovichnak:

– Megdöbentett ez az észlelés, de meggyőződésemben meg nem rendített. Önök véleménye nehezebbé teszi a védelem munkáját, de a sikert meg nem gátolja. Egyéb bizonyítékok egész seregével kétségtelenné teszszük, hogy az a holttest Solymosi Eszteré, tehát az 14 éves és közel 4 hónapos életkorú. Önök az ország első szaktudósai e téren, önök által a tudomány nyilatkozik. Ha a tudomány össze nem fér az egyetlen lehető okszerű megoldással: akkor csak a tudomány hézagossága jön napvilágra. Nem az igazság vall kudarcot, hanem mai állásában a tudomány. A törvényszék előtt minden esetre lesz három kérdésem önökhöz, melylyel az önök véleményének súlyos hatását fogom elhárítani. [...] Az első

⁹⁴ Lásd: *Uo.*, II: 135–149, 182–200; III: 1–88.

kérdésem minden esetre az lesz, vajjon bizonyos-e, hogy az embernek s az emberi csontoknak a serdülő korban való fejlődése a nem, fajta, öröklés, átháramlás, életmód, foglalkozás, éghajlat s esetleges betegségek miatt egyénenként gyorsabb vagy lassúbb?

– Bizonyos!

– A második kérdésem az lesz, vajjon az életkort a csontok fejlődéséből megállapító véleményt önök nem a tudomány összegyűjtött összes adataiból állították-e össze, mint olyat, a mely csak átlagos életkort tüntet föl s nem egyéni életkort?

– Természetes, hogy mi csak átlagos életkorról beszélhetünk.

– Magam is belátom, de meg kell jegyeznem, hogy átlag ember nincs, hanem csak egyén van. Végül a harmadik kérdésem az lesz, s ez a legegyszerűbb: látták és e czélból vizsgálták-e önök már egy vagy több 14 éves leányka csontvázát?

– Én nem láttam s úgy tudom, kartársaim se látták. A mi egyetemünkön nincs ilyen csontváz-készület.

– Ily esetben én bizony az önök helyén nem mernék határozottan kizáró véleményt mondani. Sok ember jóléte, becsülete, szabadsága s talán élete függ a szakértői véleménytől (III: 73–74).

Az Eötvös vezette védelem tehát abban volt érdekelt (és arra építette stratégiáját az előnyomozás mulasztásainak lajstromozása mellett), hogy felmutassa: *nem* bizonyítható, hogy a csonkafüzesi holttest *nem* Eszteré volt, így tehát a pozitív jogi gondolkodás verifikációs modelljére hivatkozva utasította el a (természet)tudomány valószínűsége épülő, tökéletes bizonyosságot nyújtani nem tudó, „hézagos” megismerési módszereit, a jó ügy érdekében.⁹⁵ Érdemes persze megjegyezni, hogy a tudományos felkészültség és elmélyültség ettől függetlenül nem érvénytelenedik a mű világában. Mint a fenti idézett szakasz folytatásából is érezkelhető, Miháلكovich doktor reakciójának fiziognómiai ihletettséggű leírása a józan, felvilágosult tisztánlátás és a nemes lélek korábbiakban hangoztatott értéktelített vonásait kapcsolja a tudós orvos alakjához:

A nagy tudós mereven nézett rám. A komoly tudósnak és erős elmének nagy küzdelme látszott arczán. És látszott a nemes nagy léleknek az erkölcsi felelősség fölött való viaskodása. Mit csináljon hát? Hitvány gondolatok eltorzítják és csúffá teszik a szép arcot is; – nemes léleknek főséges gondolatai széppé, ragyogóvá teszik a közönséges arcot is. Háttal volt fordúlva társalgásunk alatt az ablakok felé, de a terem világos volt s én meghatva néztem azt a magával és gondolataival küzködő fényes arcot, ki komoly tudós és becsületes ember. A ki nem bizonykodik, hanem az igazságot keresi (III: 75).

⁹⁵ Vö.: KÖVÉR, *A tiszzaeszlári dráma...*, 493–496.

Eötvös „igazságkeresése” tehát végső soron sikeres a műben. A felvillantott, majd az gondolatmenetből kiiktatott vagy történelmi perspektívába utalt értelmezői ke-
retek után a modern jogi gondolkodás válik az egyetlen érvényes diskurzussá a tényállások feltérképezésére, az igazság megragadására és a törvény által szavatolt igazságosság érvényesítésére. A *nagy per* végkifejlete ekképpen Zola korábban említett regényénél némileg optimistább látásmódot tükröz: csak az igazságszolgáltatás nem megfelelő működését – a törvény többféle módon való értelmezhetőségét, a szokás és a gyakorlat szélsőségeit, az igazságszolgáltatás képviselőinek befolyásolhatóságát, esendőségét, a szakértői tudás „hézagoságát” stb. – tükrözi, annak teljes működésképtelenségét, kudarcát nem. Az sem véletlen, hogy az 1904-ben megjelent mű nem ágyazódik egy politikai hanyatlástörténet allegorikus narratívájába – miképp az *Állat az emberben* utolsó oldalai –, hiszen a narrátor a per társadalmi hullámain és nemzetközi visszhangját a múltba utalja, az írás pillanatára pedig csak a visszaemlékezés nosztalgikus távlataiban utal.⁹⁶

A Zola-regénnyel való rövid összevetés ugyanakkor egy másik, műfaji jellegű belátással is szolgál *A nagy per* vonatkozásában. Amennyiben az *Állat az emberben* (és az Eötvös művéhez témaválasztásában és írói ambíciójában is jobban köthető *Igazság* című regény [1902]), úgy *A nagy per* is csak néhány bevett eljárását alkalmazza a krimi irodalomnak, helyesebb őket a „perregény” tematikus műfajmegjelöléssel illetni, hiszen olyan cselekmény áll e nagyepikai konstrukciók középpontjában, amely nem egy bűncselekmény, hanem az azt követő bírósági szakasz köré szerveződik, és a bűneset másodlagos vagy meg sem történt. További komparatiztikai kutatások jelentősen pontosíthatnák-tisztázhatnák, milyen mintái voltak e regénytípusnak az amerikai és európai irodalmakban, illetve *A nagy per* mennyire tekinthető társtalannak a századforduló (ma kevésbé ismert, nem kanonikus) magyar prózairodalmában.⁹⁷

Ha azonban – túl *A nagy per* dokumentarista vonásain és a bűnügyi irodalom sémáit is alkalmazó elbeszélésmódján – Eötvös művének erkölcsi-eszmei sugalmazásait vesszük szemügyre, azt is látnunk kell, a történet nem csak egy régi, húsz éve történt vérvádperről szól.

3. Irányregény

A fentiekben azt kívántuk érzékeltetni, hogy Eötvös műve – mintegy megszületésének kontextusából adódóan – több műfaji kódrendszer működtetését tette szükségessé, amely az Eötvöstől jól ismert (anekdotikus szerkezetű) visszaemlékezés, memoár hangütésétől a dokumentarista (újság)prózában keresztül a racionalizált

⁹⁶ Vö. Uo., I: 9. Hogy a tisztaeszlári események újrabeszélése nem veszítette aktualitását, azt csupán a mű – némileg hatásvadász – címadása („mely ezer folyik s még sincs vége”), valamint a bevezetés Dreyfusügyre való utalása érzékelteti.

⁹⁷ Minderre a doktori disszertációm első, műhelyvitára benyújtott változatának opponense, Szász Géza hívta fel a figyelmet. A „perregény” műfajjelölést is tőle kölcsönöztem. Köszönet érte.

bűnügyi és perregény sablonjait halad. Mégis egyértelmű, hogy *A nagy per* koncepciójára, szerkezetére és szövegszervezésére leginkább nagy hatást gyakoroló műfajvariáns a 19. századi magyar irodalom szinte egészét átható tanulás-tanítás modellből építkező irányregény vagy példázatos regény.

Jóllehet a 20. századi irodalomra (és annak is leginkább a csúcsteljesítményeire) kidolgozott modern és posztmodern értelmezői megközelítések, elméleti javaslatcsomagok részben háttérbe szorították e hagyományt, a 19. századi magyar irodalom akár kanonikus, akár ma kevésbé ismert szövegeit olvasva alapvető tapasztalat, hogy azok nem egészen az autonóm esztétika jegyében születtek, még a nyelvi-alaktani virtuozitás kétségtelen jelenléte (és az ezt kiaknázó „modernné olvasások”) ellenére sem. Hanem ugyanennyire külső léthelyzetekből, azaz elsődleges (életrajzi, történelmi, társadalmi, politikai stb.) kontextusokból megérthető „köz- és magán-érzelmelek, életvezetési és morális elvek, társas viselkedési normák, a világ rendjére vonatkozó állítások, politikai tanok” közvetítésére (is) irányultak.⁹⁸ Ahogy Takáts József fogalmaz, noha „ennek [...] a 19. századi romantika után másként kellene lennie, mégis [...] sokkal erősebb a didaktikus, a példázatos, az allegorikus – vagy általánosan fogalmazva: célzatos – összetevő jelenléte az akkori irodalomban, mint amennyit a bevett fejlődéstörténeti elbeszélés megengedne. S nemcsak a másod- és harmadrangú alkotásokban, hanem a kanonikus művek többségében is.”⁹⁹ Arany János költészetét és Gyulai Pál kritikai munkásságát például e szempontból a romantikus „nagy átalakulásra” adott „adaptív, kreatív, ellenzéki” válasz- és alternatívakeresésként lehet értelmezni,¹⁰⁰ ugyanakkor az is látnivaló, hogy még „az elbeszéléstechnikai értelemben talán legbonyolultabb szerkezetű 19. századi műben, a *Ködképek a kedély láthatárán* című Kemény-beszélyfüzérben is [...] példázatosak az elbeszélte történetek”. S bármily meglepő, a posztmodern próza előzményeként olvasott Mikszáth elbeszéléseinek is a példázat az alapformája: „*Jó palócok* rajzainak, novelláinak többsége éppúgy példázatos jellegű, mint legjobb kisregény-méretű elbeszélései (*A fekete kakas, Prakovszky, a siket kovács, A fekete fogat*).”¹⁰¹ A „hosszú” 19. századi magyar irodalom csúcsteljesítményeiben – Eötvös József regényeiben, a *Toldiban* és a *Buda halálában*, Tompa Mihály költészetében, *Az ember tragédiájában*, Jókai és Kemény történelmi regényeiben, a magyar verses regény hagyományában, Mikszáth kis- és nagyepikájában – éppúgy ott bujkál e „célzatosság”,

⁹⁸ TAKÁTS József, *A tanítás rehabilitálása = Uő, Másik mitológia*, Ráció, Budapest, 2024, 9–28, 13.

⁹⁹ Uo. Ezt erősíti meg, hogy az irodalom célzatosságának, irányzatosságának kérdését szem előtt tartó ún. „hatáskritikai” beállítódás alapvető marad a 19. század végéig. A kérdés kritikátörténeti tárgyalsát (*A falu jegyzője* című Eötvös József-regény nyomán kibontakozó „irányköltészet”-vita álláspontjait is ismertetve) elvégezte: DÁVIDHÁZI Péter, *Kritikátörténet és filológia*, ItK 1984/4, 499–517, 506, 508–515.

¹⁰⁰ TAKÁTS, *A tanítás rehabilitálása...*, 14.

¹⁰¹ Uo., 16–17.

a tanulás-tanítás modell, mint másod- és harmadrendű társaikban. Ez utóbbiak közé tartoznak Eötvös Károly novellái, elbeszélései, amiképp *A nagy per* is.¹⁰²

Ha az irányregényt (a fentiek szellemében) olyan műfajnak tartjuk, amely „közvetlenül konkrét társadalmi célra irányul”, illetve „amelyben az író tollát – akár magasabb művészi cél nélkül is – csakis a társadalmi konkrétumért való harc vezette”,¹⁰³ *A nagy per* talán túl könnyedén megfelel e kritériumoknak. S alighanem ez is oka lehet annak, hogy eddigelé nem említődött Eötvös műve olyan századvégi magyar regények releváns párhuzamaként, amelyek „társadalmi célra” irányultsága nem kétséges, ám ez a célzatosság zavart okoz a szövegek esztétikai mérlegelésében. *A nagy per* éppúgy a századvégi Magyarország diszfunkcionalitásáról, kizökkenetességéről, nyomasztó korélményéről tanúskodó alkotás, mint Mikszáth briliáns kései regényei; csak míg a *Különös házasság* (1900) és még inkább a *Fekete város* (1908–10)¹⁰⁴ meglehetősen kételyteli válaszokat ad saját korkérdéseire a tiszzaeszlári eseményekhez egyébként hasonlatos módon *jogi természetű* konfliktusok következményeit elbeszélve, Eötvös műve optimista, és a maga monologikusságában konstruktív is. *A nagy per* olvasója – az események tanújaként föllépő szerző-elbeszélő által is hitelesítve – már az első oldalakon tisztában lehet azzal, hogy az ezután kibomló történetben kik állnak a jó és a rossz oldalon, kik cselekednek derék módon, és kik elmarasztalhatóan, milyen értékrendszer alapján különül el egymástól a vérvádat gerjesztő „titkos tanács” és a védelem ténykedése, miképp kerül ellentétbe egymással az önbíráskodás és az igazságszolgáltatás, és így tovább.¹⁰⁵ Ezek nyomán képződik meg a mű egyetlen, jól körülhatárolható „igazsága”, amely a jog igazságosságába és a magyar emberek jóságába vetett hittel összhangban a törvény gyakorlati, partikuláris működésének *felügyeletére, felülvizsgálatára* figyelmezteti, egyebek mellett általános erényként elfogulatlanságra, tisztánlátásra, józanságra, könyörületességre, a gyöngébb megsegítésére inti olvasóját.

Jóllehet Mikszáth utolsó nagyregényével kapcsolatban az elmúlt évtizedek kutatásai leginkább a „célzatosság” érvénytelenítésében (esztétikai hiányossággá minősítésében vagy értelmezői háttérbe szorításában) voltak érdekeltek,¹⁰⁶ a példázatként

¹⁰² Eötvös elbeszéléseinek példázatosságához lásd: RADNAI Dániel Szabolcs, „Hejh ha a törvénynek szive volna!”: Felvilágosult jogi gondolkodás Eötvös Károly *Nemzetes Bóthök uram szerencséje* című beszélyében, *Verso* 2025/1, 61–73; Uő, *A hazaszeretet eposzai: Eötvös Károly bujdosótörténeteiről*, *Somogy* 2025/4, 37–50.

¹⁰³ RÓNAI Mihály András, *Irányregény = Világirodalmi lexikon...*, V, 107–109, 107–108.

¹⁰⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Különös házasság*, I–II., s. a. r. BISZTRAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1960; Uő, *Fekete város*, I–II., s. a. r. KIRÁLY István, Akadémiai, Budapest, 1960.

¹⁰⁵ E tekintetben nem érdektelen, hogy a bevezető után rögtön két régi vérvádas eset elbeszélése következik. Az órkuti eset (1764) és a péri eset (1791) részletezése – előbbi esetében megfelelő bizonyíték híján halálra kínoztak egy minden bizonnyal ártatlan gyanúsítottat, aki nem vallotta be bűnösségét, utóbbi esetében pedig felmentő ítélet született – mintegy a tiszzaeszlári per alternatív kimeneteleiként olvashatók. Az utóbbi történet más szempontból is tükrözi a tiszzaeszlári eseményeket: a gyilkossággal megvádolt Salamon Ábrahám ellen fia, a hat év körüli Miska vallott terhelően (I: 13–53).

¹⁰⁶ Eisemann Györgynek a *Különös házasság*ot e szempontból leértékelő, ám a Noszty és a *Fekete város* „jelentéslétesülését” hermeneutikai nézőpontból előremutatónak láttató elemzése (EISEMANN

is olvasható regénycselekmények korélményhez kötöttsége – a *Különös házasság* antiklerikalizmusa és a nemesség történelmi szerepvesztésének, tragédiájának részvétteljes kinyilvánítása a *Fekete városban* – mégis egyértelmű.¹⁰⁷ Az olvasó tisztában van azzal, hogy Buttler Jánossal igazságtalan jogtiprás történt, s hogy a Döry Máriával kieroszakolt házasság érvényben maradása, a válás ellehetetlenítése elítélendő a regény világában – amiképp azzal is, hogy a löcsei „mérgecs burgerek” bírvágya és bosszúja (Kramler bíró rituális, földszerzési célból történő feláldozása és Görgey Pál alispán kitervelt lefejezése) a város jogos érdekein és sérelmen jóval túlmenő pogány kegyetlenkedés. Ami Mikszáth esetében – *A nagy per* transzparenciájával szemben – bonyolulttá teszi a példázat rekonstruálását, az a szerzőre jellemző világképi és poétikai relativizmus:¹⁰⁸ az ironikus narráció jelenléte, az eltérő esztétikai minőségeket (humor, irónia, groteszk, tragikus) vegyítő prózaszervezés, valamint az a tapasztalat, hogy a mikszáthi regényvilágban gyakorta olyan szereplőknek is megvan az olvasás pragmatikai szintjén és érvényesülő „igazsága”, akik a regényvilágon belül akár erkölcsileg kétes megítélésűek,¹⁰⁹ vagy hogy az elbeszélő a történet alakulásában antagonistaként működő figurákat is felruház emberséges vonásokkal, amiképp időnként valóban nagyszabású jellemekek is rendelkeznek hideglelős, atavisztikus karakterjegyekkel (Pongrácz gróf, Görgey Pál).

Mindazonáltal érdemes rámutatni Eötvös műve és a két Mikszáth-regény párhuzamaira, figyelembe véve azt is, hogy a Mikszáth utolsó regényeiben megmutatózó kételyteli társadalmi és történelmi vízió kevéssé mutatkozik meg *A nagy perben* (hiszen Eötvös regénye a védelem sikerével és a gyilkossággal megvádolt eszlári zsidók megmenekülésével zárul).¹¹⁰ Mindhárom mű sajátja, hogy a cselekmény középpontjában lévő jogi természetű konfliktus kipattanásától egymással kibékíthetetlennek tűnő erők harcának lehetünk tanúi az elbeszélésekben: míg Eötvös mindezt a „titkos tanács” és a felizgatott közvélemény összefonódásának bírálatával és a nyíregyházi végtárgyalás pártos, zúgolódó közönségének élénk rajzával érzékelteti, Mikszáth narrációja részben (ironikusan) eposzi ihletettséggű,

György, *Mikszáth Kálmán*, Korona, Budapest, 1998, 117–160) mellett érdemes utalni Bényei Péter valamivel mértéktartóbb dolgozatára, mely a *Különös házasság* metaforikus narrációjának jelentőségét hangsúlyozza az irányzatosság ellenében (BÉNYEI, *i. m.*), valamint T. Szabó Leventének az erőszak struktúráit tárgyaló fejezetére ugyanezen regény vonatkozásában (T. SZABÓ, *i. m.*, 171–198).

¹⁰⁷ Mindehhez lásd Imre László *Fekete város*-elemzését: IMRE László, „A szerző akarata ellenére” (*A Fekete város műalkata és a magyar századforduló*) = *Uő, Műfaj történet és/vagy komparatiztika*, Tiszatáj, Szeged, 2002, 69–81.

¹⁰⁸ Vö.: TAKÁTS József, *Mikszáth-szövegek relativizmusa = Mikszáth Kálmán emlékezete*, szerk. CsászTVAY Tünde, Osiris, Budapest, 2023, 375–388.

¹⁰⁹ Itt érdemes utalni a *Fekete város* zárlatára, melyben a török nábobként élő, magyar nemességet vásárolt kettős identitású Quendel apó mondja ki az erkölcsi ítéletet a löcseiek fölött: „Gyilkosok vagytok, gonoszok vagytok, meg fog az isten büntetni. Keresztényeknek tartjátok magatokat, de nincs bennetek mákszemnyi könyörület. Azt hallom, csak arra kért az a szegény úr, hogy legalább a lánykájától hagyjátok elbúcsúzni, és még azt se tettétek meg, pogányok” (MIKSZÁTH, *Fekete város...*, II, 230).

¹¹⁰ A mikszáthi pesszimizmus (amely ha nem is uralja, mindenesetre temperálja a familiáris diskurzusban elbeszél regények hangoltságát) Eötvös esetében sokkal inkább jelen van a *Balaton utazás* első kötetének zárlatában és a *Gróf Károlyi Gábor...* Kossuth-fejezeteiben, mint *A nagy perben*.

részben pedig az önnön sorstragédiájukba sodródó szereplők fokozódó elszigeteltségét hangsúlyozza.¹¹¹ Túl azon, hogy a *Különös házasság*ban szereplő válási per ábrázolásakor feltételezhetően a tiszzaeszlári események is ott lebeghettek a szerző előtt (persze Mikszáthnál a jog „megerőszkölése” maga alá is gyúri az igazságszolgáltatás lehetőségét),¹¹² a *Fekete város* érdek- és értékkonfliktusa mintha ironikusan tükröztetné *A nagy perben* szembenálló felek szimmetriáját.

A tiszzaeszlári dráma középpontjában egy (feltételezett) bűneset, Solymosi Eszter rituális meggyilkolása áll, amelyet az antiszemitává züllött szabolcsi dzsentrik próbálnak rákenni az eszlári zsidókra, ugyanakkor a vizsgálat folyamán – Eötvös által is élénken elbeszélve – épp e sajátos értelmező közösség, a „titkos tanács” gonoszságára, kegyetlenkedésére derül fény. A vármegyei túlkapas közvetlen felelőseivel (a babonák világából vallási háborút szervező, az eltorzult magyarságot képviselő vármegyei közegekkel) áll szemben a magyar liberális állam felvilágosult igazságszolgáltatása és a jóra való, kooperatív köznemesség erkölcsössége (Eötvös és társai képviselésében). *A nagy per* narratívája szerint a felmentő ítélet folytán a modern, liberális Magyarország *csakugyan* győzedelmeskedik – nem úgy, amiképp valóságban, hiszen mint ismeretes, a tiszzaeszlári per nyomán szerveződött meg a magyar antiszemita mozgalom, és történtek jelentős antiszemita zavargások országszerte. S bár az Országos Antiszemita Párt egy karcsú évtized alatt elsorvadt, az 1890-es és 1900-as évtizedben újabb és újabb, súlyosbodó korproblémák (egyházpolitikai harc, obstrukció, munkáshelyzet, nemzetiségi kérdés stb.) kerültek napirendre.

A nagy per efféle – a jelen és jövő kihívásait perspektíván kívül helyező – optimizmusához és a *Különös házasság* kételyteli-ironikus befejezéséhez képest a *Fekete város* hasonló konfliktusra épülő, humoros, csevegő stílusban felépített története a teljes tragédiáig jut el. A *Fekete város*ban is bűncselekmények eltérő értelmezése áll a kezdő konfliktus középpontjában: míg azonban *A nagy perben* a vélelmezett rituális gyilkosságról fokozatosan áttérrelődik a figyelem a törvényszéki előnyomozás törvénysértő voltára, Görgey Pál és Lócse harcában csak Görgey (tisztázatlan motivációjú, leginkább a főhős hirtelen haragjából levezethető) tette, Kramler bíró lelövése értelmeződik bűnként. A Lócse számára *vérrel* szerzett néhány holdnyi borsóföld pedig eszkatologikus értelmet nyer, önmítosszá válik, hiszen a városi tanács nem ítéli el Nustkorb urat a régi bíró, Kramler megmentésének elmulasztásáért, rituális feláldozásáért, mi több, hőstettnek minősíti azt. (Mikszáth elbeszéléseinek világképét jól jellemzi, hogy az új lócsei bírót nem evilági törvény

¹¹¹ Vö. EISEMANN, *i. m.*, 124–125; IMRE, „A szerző akarata ellenére”...; T. SZABÓ, *i. m.*, 171–198.

¹¹² Mint T. Szabó Levente utal rá, a *Különös házasság*ban a Medve doktor holtteste mellé állított két strázsa egyike egykori bandita, a másik pedig emberölésért ült (MIKSZÁTH, *Különös házasság...*, I, 55, vö. T. SZABÓ, *i. m.*, 179), csakúgy, mint a Scharf Móric vallomásának elkészültében segédkező törvényszéki írnok, a büntetett előéletű Péczely Kálmán. Mikszáth újságíróként meg is örököltette a végtárgyalás azon momentumát, amikor Eötvös leleplezte Péczely múltját, lásd: MIKSZÁTH Kálmán, *A törvényszéki tereméből: Valjean János, Nyíregyháza, jún. 29. [júl. 1.] = Uő, Cikkék és karcolatok XVI: 1883. április–augusztus*, s. a. r. REJTŐ István, Akadémiai, Budapest, 1972, 172–175.

bünteti meg, hanem a fátum, midőn Kramler szobra rádől és agyonüti.) Az egyéni érdekkonfliktusból (Görgey és Kramler/ Nustkorb) kollektív konfliktussá, a lőcsei szász „burgerek” és a magyar nemesség viszályává érlelődő ellentét – a baljós végkiímetelt mindinkább elodázó, késleltető narráció révén meglehetősen hatásosan – önmagán túlmutató jelentőségű tragédiába torkollik. A magyar nemesség inkluzivitása, nemzetmegtartó ereje elbukik a rigorózus, önrendelkező lőcsei polgárság kíméletlenségével szemben, ám mivel Görgey Pál lefejezése olyanokat is maga alá temet, akiknek közülük sem volt a kezdő konfliktushoz (Fabritius Antal és Rozáli szerelme), a mű egy egész közösség szükségszerű bukását sugallja.

Míg Eötvös – némi joggal – saját társadalmi rétegének erkölceit és a kiegyezés utáni magyar liberalizmus erényeit vélhette megerősítve-megvédelmezve védőügyvédi munkáját elvégezve és annak emlékezetét *A nagy perben* megörökítve, a *Fekete város* Mikszáthja „a maga együttérzésével a vesztes oldalra áll” – ahogy Imre László fogalmaz. „Olyan értékek vesztét látja, melyek helyére, semmiképpen sem különbek lépnek, s vétek és mulasztás nem elég ok a bosszú igazolására. Mikszáth egyszerre éli meg a monarchia és önmaga halálraítéltségét, s megretten. A győztes »új« elleni tiltakozását az idilli történetre következő barbár gyilkosság sokkjával adja vissza. Mintha Görgey Pál, a magyar nemesség végzetével a maga sorsát is beteljesedni érezné.”¹¹³ Különös fénytörésbe állítja e sok szállal egymáshoz kötődő két szerző eltérő írói alkatát a századfordulói magyar társadalomhoz, korhangulathoz fűződő ambivalens viszony. Eötvös parlamenti beszédeinek egynémelyikéből visszhangzik az elkeseredettség,¹¹⁴ *A nagy perben* azonban nem adott hangot egyéni pesszimizmusának; ugyanakkor az egykori vitriolos tollú és ellenzéki érzelmű újságíró Mikszáth az 1890-es vészterhes évtizedben is ernyedetlen híve maradt Tisza Kálmánnak (majd fiának, Istvánnak is), és még humorát sem vesztette el. Így vélhető elkeseredéséről leginkább kései epikájából kaphatunk képet.¹¹⁵

¹¹³ IMRE, „A szerző akarata ellenére”..., 79.

¹¹⁴ Egyetlen jellemző példa *A nagy per* könyvalakban való megjelenése előtti évből (1903), Eötvös válogatott beszédeinek első kötetét felülve: „Én nagyon sötétnek látom a jövőt. Mióta a törvényhozásnak tagja vagyok, talán lehet kishitűség; lehet, megengedem, az ítélőtehetségnek fogyatkozása, de én olyan rossznak, olyan sötétnek, olyan fenyegetőnek a legközelebbi jövőt, a mely reánk vár, sohasem láttam, mint látom most” (EÖTVÖS Károly, *Bizalmatlanság = Uő, Harcz a nemzeti hadseregért*, Révai, Budapest, 1906, 301–318, idézet: 302).

¹¹⁵ Vö.: NÉMETH G. Béla, *Az eszmélkedő, kései Mikszáth = Uő, Századutóról – századelőről: Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1985, 101–128; IMRE, „A szerző akarata ellenére”... Hogy a körülrajongott, országos hírű anekdotázó íróban csakugyan élt egy „másik Mikszáth”, „a keserű, éles, tragédiákat megérző, fáját kegyetlenül korbácsoló, de nagyon, nagyon komolyan szereplő Cassandra.”, azt Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezése tanúsítja: FESZTY Árpádné, *Mikszáth = Uő, Akik elmentek*, Athenaeum, Budapest, [é. n.], 46–51, idézet: 47.

Összegzés és kitekintés:
a kulturális és művészeti emlékezet eltérő útjai

„A sakter-pör hasonlít a felhőhöz vagy a ködhez,
melyből kiki olyan képeket lát, aminőket az ő
fantáziája bír kiszínezni magának”¹¹⁶

A fentiekben Eötvös Károly *A nagy per* című munkáját vizsgáltam az előzetes eseménytörténet, a tiszaezlári per történeti kontextusainak tisztázásával, a polifón műfajiságot és a mű regényszerű vonásait állítva vizsgálódásaink homlokterébe. Értelmezési kísérletem arra világított rá, hogy *A nagy per* összetett műfajisággal jellemezhető; narrációs, szövegszervezési eljárásaiban éppúgy fölfedezhetjük a más Eötvös-kötetekre jellemző ismeretközlő jellegű, anekdotikusan előrehaladó elbeszélésmódot, a század utolsó két évtizedében kiforrólódó tényfeltáró riport dokumentarista igényét, a bűnügyi irodalom műfaji sémáit, valamint a 19. századi magyar irodalom példázatos hagyományára visszatekintő irányregény jellemző vonásait. Elemzéseim nem csak azt mutatták meg, hogy *A nagy per* az Eötvös-életmű és a századfordulói magyar próza perspektívájában is speciális, határhelyzetben lévő alkotás – ezt a korábbi szakirodalmi hagyomány is hangsúlyozta. Ugyanakkor a regény többféle műfajvariánsának műbéli jelenlétére koncentráló értelmezés némileg ki is tudta nyitni *A nagy per* az Eötvös-recepció szűkösségei közül. Míg a bűnügyi regény formaelveit regisztráló fejezetben Émile Zola regényciklusaiban találtam meg a mű adekvát párhuzamait a tudományos beszédmódok reflektált alkalmazását elemmezve, addig az irányregényre jellemző vonásokat tárgyaló fejezetben a kései Mikszáth-regények bonyolult poétikai kódoltsággal felépített társadalmi-történelmi víziójának egyediségét hangsúlyoztam az Eötvös művével való összevetésben. A 19. századi magyar irodalom példázatos hagyományát tárgyaló utóbbi fejezet némileg magyarázatot ad a tiszaezlári per feldolgozó irodalmi-művészeti alkotásokkal kapcsolatos (Margócsy István által is emlegetett) kételyekre, valamint Eötvös művének határhelyzetére is. Minden jel arra mutat, hogy a modern lélektani és poétikai modellek nézőpontjából a tiszaezlári dráma olyan vonásai tűntek (és is tűnhetnek ma is) izgalmasabbnak a 20. század első évtizedeitől napjainkig, amelyek az eseménysorozat fikcionalizálható voltával vannak kapcsolatban. Így nem véletlen, hogy az ügyről készült irodalmi-művészeti feldolgozások közül azon alkotásoknak mutatható ki mélyebb kulturális hatása, amelyek a párhuzamos narratívák, egymással feszültségbe kerülő interpretációk, képzelet szülte vélelmek alapvető tapasztalattá használták fel¹¹⁷ – itt elsősorban Krúdy Gyula már említett regényére és a főként

¹¹⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *A helyzet képe*, Nyíregyháza, júl. 3. [júl. 5.] = Uő, *Cikkek és karcolatok XVI...*, 185–189, 185.

¹¹⁷ E tekintetben az sem lényegtelen párhuzam, hogy a kísérletező, univerzalizisztikus igényű valóságábrázoló regényciklusok után Zolának azokat a kései alkotásait, amelyekben, Eötvöshöz hasonlóan,

abból inspirálódó Erdély Miklós-filmre (*Verzió*, 1979) utalhatunk.¹¹⁸ Ezzel szemben azok az alkotások, amelyek valamilyen *egyértelmű* társadalmi üzenet közvetítésére, eszmei tartalom kimondására használták fel a nagy per történetét (illetve inspirálódtak abból), vagy eleve doktriner politikai iratként születtek, szükségképpen nem váltottak ki jelentős intellektuális visszhangot – Gerencsér Miklós említett ifjúsági regényétől és Sándor Iván riportkönyvétől kezdve *A tutajosok* című filmen (rend. Elek Judit, 1989) át Moldova György *A város hercege* (1999) című regényéig és Márton László szatirikus feldolgozásáig (*Hamis tanú*, 2016).¹¹⁹

Eötvös műve, *A nagy per* határponton van e szempontból is. Mint a 19. századi irodalmi tradícióhoz organikusán kötődő alkotás, határozottan életben tartja a példázatos olvasásmód lehetőségét – még ha ennek gesztusai a század végére kiformalódó alternatív, publicisztikusabb műfajok sablonjaival keverednek is –, ugyanakkor nem tekint túl korán; a múlt élénk, aprólékos rajzához nem illeszt hozzá érvényes jövővíziót, és nem szembesít az „igazság” kimondásának olyan dilemmáival, mint amelyekkel Mikszáth hasonló tematikájú regényeiben találkozunk. S ez még akkor is így van, ha a mű értékét nemcsak a tiszzaeszlári események liberális, „mértékadó” narratívájának dokumentumértékű megalapozásában, hanem irodalmi igényességében, nyelvi-poétikai-műfaji összetettségében ismerhetjük fel.

az „igazság erőteljes, monologikus kereséséig és képviseléséig” (Margócsy) jutott el – azaz a *Négy evangélium* című ciklus regényeit –, kevéssé értékelte az irodalomtörténeti hagyomány.

¹¹⁸ A per további, 20. és 21. századi művészeti feldolgozásairól részletesen lásd: VÉRI Dániel, *A tiszzaeszlári vérvád zenei feldolgozásai: hagyományok, interpretációk, narratívák*, *Múlt és Jövő* 2014/2, 23–36; valamint az *Apertura* folyóirat 2017/2-es lapszámának tanulmányait.

¹¹⁹ A tiszzaeszlári eseményeket *A falu jegyzője* című Eötvös József-regény fiktív terébe helyező és egyfajta „tébolyult magyar legendárium” részévé avató műről joggal állapítja meg kritikusa, Radnóti Sándor: „[...] nem a zsidókérdés áll ennek a hibbant mitológiának a középpontjában, hanem a magyar nyomorúság, amely folyamatos, s ma újra teljes pompájában jelenik meg. Márton biztos kézzel vezet el napjainkig: könyve utolsó lapjain beszél a közvéleménnyel való állandó konzultációról, s idézi korunk vezérmondatát: »Tessenek tudomásul venni, hogy mindenki annyit ér, amennyije van.« Igen szomorú könyv a Márton Lászlóé, amelyben a magyar történelem rossz viccnek mutatkozik” (RADNÓTI Sándor, *Tébolyult legendárium*, <https://revizoronline.com/marton-laszlo-hamis-tanu/> [Utolsó hozzáférés: 2025. 05. 19.] [Kiemelés tőlem – R. D. Sz.]

BIBLIOGRÁFIA

- A magyar sajtó története II/2: 1867–1892*, szerk. KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla, Akadémiai, Budapest, 1985.
- Apertura 2017/2.
- BALOGH D. Gyula, *A tiszaezlári Eötvös Károly – Krúdy Gyula és az utolsó táblabíró*, Tiszatáj 2021/6, 69–79.
- BÉNYEI Péter, *Egy irányregény „iránytalansága”: Relativizmus és metaforikusság Mikszáth Kálmán Különös házasságában*, ItK 1999/3–4, 291–313.
- BÉNYEI Tamás, *Rejtélyes rend: A krimi, a metafizika és a posztmodern*, Akadémiai, Budapest, 2000.
- BENYOVSZKY Krisztián, *Bevezetés a krimi olvasásába*, Lilium Aurum, Érsekújvár, 2007.
- BEZECZKY Gábor, *Ködlovagok az irodalomtörténet láthatárán = „A rejtelem volt az íróága...”: A ködlovag-jelenség történeti, poétikai és biografikus vetületei a századfordulótól napjainkig*, szerk. LUDMÁN Katalin–RADNAI Dániel Szabolcs, ME Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2022, 25–34.
- BLUTMAN László, *A rejtélyes tiszaezlári per*, Osiris, Budapest, 2017.
- DÁVIDHÁZI Péter, *Kritikátörténet és filológia*, ItK 1984/4, 499–517.
- DERRIDA, Jacques, *The Law of Genre*, ford. Avital RONELL, *Critical Inquiry* 1980/1., 55–81.
- EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Korona, Budapest, 1998.
- Eötvös Károly 1842–1916*, szerk. ALEXA Károly, Vár Ucca tizenhét, Veszprém, 1996.
- EÖTVÖS Károly, *A Zola–Dreyfus-pör*, Budapesti Napló, 1898. febr. 9., 40. sz., 1–2.
- EÖTVÖS Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*, I–III., Révai, Budapest, 1904.
- EÖTVÖS Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*, szöveggond. SIMONCSICS Péter, M-Érték, Budapest, 2010.
- EÖTVÖS Károly, *Harcz a nemzeti hadseregért*, Révai, Budapest, 1906.
- EÖTVÖS Károly, *Megakad a vármegye: Elbeszélések*, vál., bev., LUKÁCSY Sándor, Szépirodalmi, Budapest, 1952.
- EÖTVÖS Károly, *Nagyokról és kicsinyekről*, Révai, Budapest, 1906.
- FÁBRI Anna, *Egy elfelejtett Krúdy-regény: A tiszaezlári Solymosi Eszter*, *Kritika* 1974/3, 18.
- FESZTY Árpádné, *Akik elmentek*, Athenaeum, Budapest, [é. n.].
- GERENCSÉR Miklós, *A gyűlölet ellenfele: Regény Eötvös Károlyról*, Móra, Budapest, 1970.
- GERGELY Gergely, *Eötvös Károly (1842–1916) = A magyar irodalom története*, IV, főszerk. SÓTÉR István, Akadémiai, Budapest, 1964, 916–927.
- GYÖRGY Lajos, *A magyar közönség szórakoztató olvasmányai száz évvel ezelőtt*, Erdélyi Múzeum 1937/4, 301–318.
- GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon: Politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2001.
- HANDLER, Andrew, *Blood Libel at Tiszaeszlár*, Boulder, Colorado, 1980.
- HANÁK Péter, *Kései rehabilitáció: Eötvös Károly Nagy Perének újrakiadásáról*, *Világosság* 1969/3, 158–161.
- HEGEDŰS Sándor, *A tiszaezlári vérvád*, Kossuth, Budapest, 1966.
- HEGEDŰS Sándor, *Mikszáth Kálmán Nyíregyházán*, ItK 1967/3, 300–303.

- IMRE László, „Egy kedves, ósdi román” (A Bélteky ház és a regényműfaj hagyományai), *ItK* 1998/1–2, 188–199.
- IMRE László, *Műfaj történet és/vagy komparatiztika*, Tiszatáj, Szeged, 2002.
- KÁLAI SÁNDOR, *Papok és orvosok: Vallási és tudományos diskurzus Émile Zola regényciklusában*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009.
- KÁLAI Sándor, *Fejezetek a francia bűnügyi irodalom történetéből*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.
- KÁLAI Sándor, *Miért intézményesül(t) nehezen a magyar krimi?*, *Korunk* 2014/3, 12–17.
- KÁSZONYI Dániel, *Solymosi Eszter, a tiszaezlári véráldozat: Társadalmi regény a jelenkorból*, Wilckens és Waidl, Budapest, 1882.
- KENDE Tamás, *Vérvád: Egy előítélet működése az újkori Kelet-Európában*, Osiris, Budapest, 1995.
- KISS Zoltán, *A tiszaezlári per: bibliográfia*, <https://tiszaezlarbibliografia.freewb.hu/> (Utolsó hozzáférés: 2025. 05. 19.)
- KÖVÉR György, *Eötvös Károly eszlári emlékei = Két évforduló között: Eötvös Károly-tanulmányok*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, OOK-Press, Veszprém, 2017, 94–108.
- KÖVÉR György, *A tiszaezlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek*, Osiris, Budapest, 2011.
- KÖVÉR György, *Tiszaezlár (biografikus) emlékezete*, Apertura 2017. Tél, <https://www.apertura.hu/2017/tel/kover-tiszaezlar-biografikus-emlekezete/> (Utolsó hozzáférés: 2025. 05. 19.)
- KÖVÉR György, *Tiszaezlár „felejthetetlen» emlékei*”, *Korall* (67) 2017/1, 35–50.
- KRÚDY Gyula, *A tiszaezlári Solymosi Eszter*, szerk. és utószó FÁBRI Anna, Magvető, Budapest, 1977.
- KUCSERKA Zsófia, *Riport-mese-regény: Műfaji olvasatok érvényessége a Noszty fiú esete Tóth Marival-ban = A Noszty fiú esete Tóth Marival. Tanulmányok*, szerk. MILIÁN Orsolya, Gondolat–POMPEJI, Budapest, 2008, 30–45.
- LESKÓ László, *Mit ér a próza, ha magyar?*, Somogyi Néplap, 1973. szeptember 30., 229. sz., 5.
- LUHMANN, Niklas, *A tömegmédiá valósága*, ford. BERÉNYI Gábor, Gondolat–AKTI, Miskolc, 2008.
- MARGÓCSY István, „...A férfikor nyarában...”: *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, Kalligram, Pozsony, 2013.
- MIKSZÁTH Kálmán, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, I–II., s. a. r. REJTŐ István, Akadémiai, Budapest, 1960.
- MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok XVI: 1883. április–augusztus*, s. a. r. REJTŐ István, Akadémiai, Budapest, 1972.
- MIKSZÁTH Kálmán, *Fekete város*, I–II., s. a. r. KIRÁLY István, Akadémiai, Budapest, 1960.
- MIKSZÁTH Kálmán, *Különös házasság*, I–II., s. a. r. BISZTRAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1960.
- MILBACHER Róbert, *A Mikszáth-befogadás főbb irányairól*, *Tiszatáj* 2011/11, 80–87.
- NAGY Miklós, *A „népnemzeti” próza: Eötvös Károly = A magyar irodalom története 1849–1905*, szerk. SÓTÉR István, Gondolat, Budapest, 1971, 398–402.
- NÉMETH G. Béla, *Századutóról – századelőről: Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1985.

- [NÉV NÉLKÜL], *A tiszta-eszlári bűnpörben* [...], Vasárnapi Ujság 1883. július 29., 30. sz., 494.
- [NÉV NÉLKÜL], *Eötvös Károly a párisi kiállítás ellen*, Pesti Napló, 1899. szeptember 13., 254. sz., 8.
- [NÉV NÉLKÜL], *Tudomány, irodalom*, Budapesti Napló, 1900. november 5., 5.
- PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története: Tudományos rendszerezés*, VIII, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1934.
- RADNAI Dániel Szabolcs, *Egy köznemes vallomása: Eötvös Károly írói pályaképe*, doktori értekezés, PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, Pécs, 2025.
- RADNAI Dániel Szabolcs, *Erkölcsei siker és/vagy anyagi haszon? A tisztaeszlári per jelentősége Eötvös Károly életművének értékelésében*, *Studia Litteraria* 2021/3–4, 170–189.
- RADNAI Dániel Szabolcs, „Hejh ha a törvénynek szive volna!": *Felvilágosult jogi gondolkodás Eötvös Károly Nemzetes Bóthök uram szerencséje című beszélyében*, *Verso* 2025/1, 61–73.
- RADNAI Dániel Szabolcs, *A hazaszeretet eposzai: Eötvös Károly bujdosótörténeteiről*, *Somogy* 2025/4, 37–50.
- RADNÓTI Sándor, *Tébolyult legendárium*, <https://revizoronline.com/marton-laszlo-hamistanu/> (Utolsó hozzáférés: 2025. 05. 19.)
- RUBINYI Mózes, *Emlékezések és tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1962.
- S. VARGA Pál, *Mikszáth „tudásregényei”*, *Tiszatáj* 2011/11, 52–79.
- SÁNDOR Iván, *A vizsgálat iratai: Tudósítás a tisztaeszlári per körülményeiről*, *Krónika Nova*, Budapest, 2004.
- SIMONCSICS Péter, *Krúdy Gyula tudományáról dokumentumregénye, A tisztaeszlári Solymosi Eszter művészete kapcsán*, *Múlt és Jövő* 2017/1, 31.
- STIPTA István, *A tisztaeszlári per és a korabeli büntető eljárásjog*, *Jogtörténeti Szemle* 2012/4, 22–33.
- SZALONTAY Mihály, *A nagy per és védője = EÖTVÖS Károly, A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége*, gond. SZALONTAY Mihály, Szépirodalmi, Budapest, 1968, II, 437–462.
- SZERDAHELYI István, *Műfajelmélet mindenkinek*, Akadémiai, Budapest, 1997.
- SZILÁGYI Márton, *A fiatal Mikszáth és a bűnügyi regény formaelvei (Az apám ismerősei)*, *Irodalomismeret* 2016/1, 60–67.
- T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, L'Harmattan, Budapest, 2007.
- TAKÁTS József, *Másik mitológia*, Ráció, Budapest, 2024.
- TAKÁTS József, *Mikszáth-szövegek relativizmusa = Mikszáth Kálmán emlékezete*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, Osiris, Budapest, 2023, 375–388.
- TARJÁNYI Eszter, *Mikszáth Kálmán esete a detektívtörténettel*, *Literatura* 2005/1, 50–78.
- TOMSICS Emőke, *Újságíró áruházban: A tényfeltáró riport kezdetei Magyarországon*, *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei* 2006, 42–52.
- TUNYI Mária Vivien, *Eötvös Károly védőügyvédi munkássága a korabeli büntetőeljárásjog tükrében*, *Miskolci Jogtudó* 2020/2, 40–48.
- TURNER, Victor W., *Dramas, fields, and metaphors; symbolic action in human society*, Cornell University Press, Ithaca [N. Y.], 1974.
- Vád- és véd-beszédek a tiszta-eszlári bűnper végtárgyalása alkalmából. Gyorsírói jegyzetek nyomán kiadja a Nyirvidék szerkesztősége*, Pringer és Jóba, Nyíregyháza, 1883.
- VAN DINE, S. S., *Twenty rules for writing detective stories* (1928), <https://www.staff.u-szeged.hu/~gnovak/vandine.htm> (Utolsó hozzáférés: 2025. 05. 19.)

- VÉRI Dániel, *A tisztaeszlári vérvád zenei feldolgozásai: hagyományok, interpretációk, narratívák*, *Múlt és Jövő* 2014/2, 23–36.
- Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István – SZERDAHELYI István, Akadémiai, Budapest, 1970–1996.
- WHITE, Hayden, *A történelem terhe*, összeáll. BRAUN Róbert, Osiris, Budapest, 1997.
- WHITE, Hayden, *A modern esemény*, ford. SCHEIBNER Tamás = *Tudomány és művészet között: A modern történelemelmélet problémái*, szerk. KISANTAL Tamás, L'Harmattan, Budapest, 2003, 265–286.
- ZOLA, Émile, *Állat az emberben*, ford. ANTAL László, Európa, Budapest, 1963.